

Глава перша про те, як я скоїла дурість

Будинок манив і тривожив. Не будинок, а замок. Триметрові стіни у дві цеглини, у зріст людини вікна. І столітні дерева скриплять, гудуть завивають. Стіни будинку пофарбовані у світло-зелене. Тут більше десятка зелених кольорів. Доки я дивуюся величі цієї споруди, доки торкаюся в'юнких троянд на терасі, що здичавіли і мають присохлі, наче хворі, квіточки, — брат оббіг усі кімнати. Він став переді мною грізний, мов скеля. І сказав:

— Це руїна. Ти ж не наробиш дурниць? Щоб тут жити, треба вкласти мішок грошей. Ти розумієш?

Я не відповідала. Береза кинула позолочений листок. Десь у піддашші святкували прощання ластівки. І вітер, вітер то налітав, то падав грудьми додолу.

Він не зрозуміє. Цього ніхто не зрозуміє. Коли я вперше прийшла на вулицю Свободи, коли глянула в очі цьому дому, вже знала — він мене не відпустить. Щоб вибрати такий будинок з високим дахом і флігельком, з поваленою огорожею, запущеним калічним садом, треба все життя поневірятися по чужих кутках, по клітках на верхньому поверсі, де вічно сваряться сусіди, пахне борщем і варенням. Треба надихатися тютюновим димом на сходах і надивитися в очі бабусям, які вічно клюють твою аморальність. Щоб зважитись на всю цю безодню роботи, треба принаймні бути багачкою або божевільною. Я продала двокімнатну квартирку, єдине надбання за все безпутне журналістське життя, де завше можна прийняти ванну, зварити каву і вивісити на балконі білизну. Тоді я ще не знала, що продала — я продала навіки спокій і затишок.

— Ти можеш купити доглянену хату з усіма зручностями, — продовжує брат, — при нинішніх цінах на газ хати нічого не варті. У нас є ще три адреси.

Стою, немов заворожена. Бачу вибиті шибки на другому поверсі, у флігелі. Бачу дах, що роками засипався листям і не чистилися ринви. Чи вистачить мого життя, щоб навести тут лад? Напевне, почувши мої думки, внук господарів здалеку щось каже. Я тільки чую "сім кімнат", "великий підвал", "ставок у саду". На мить злякалася: а якщо він підніме ціну і в мене не вистачить грошей?

Залишаю брата, підлітаю до хлопця і кажу:

— Я беру, беру, беру! Ходімо оформляти документи!

Молодик знизує плечима — сьогодні ж субота, установи не працюють.

— Хто це... спорудив? — запитую його.

Він знову знизує плечима.

Я не хотіла жити на степовій Полтавщині, мене завжди кликала Сіверська земля з лісами, пагорбами й долинами, стрімкими бурчаками навесні. Але щось у цьому будинку притягує. Бувають на землі такі місця, один раз глянеш, і вже розумієш, — це твоє. Біля будинку вісімнадцять сотих, скільки тут можна насіяти квітів, і як усе червоно палатиме.

Брат не любить це місто, крутить пальцем біля скроні, кидає об землю камінчиком. Той камінчик з людським обличчям підскакує. І йде. Хлопець повертається від хвіртки і подає мені ключі — зв'язку великих старих ключів на мідній дротині. Він, мабуть, жаліє мене. Я застигаю біля вхідних дверей, боячись їх торкнутись. Тепер ми наодинці, — я і будинок. Торкаюсь до облущеної фарби, до тріщини в стіні і кажу: "Ти ж не сердишся, що в мене зовсім немає грошей? Якщо ти допоможеш, ми разом щось придумаємо". Глухо стукнула стара віконниця — чи то він дав мені знак?

Двері скрипнули, наче вжахнулися, що хтось іде. Підлога дубова, ніде не схитнеться. Я вмикаю світло і бачу на всю стіну портрет молодої жінки, обліплений павутинням. Жінка, мабуть, належала до шляхетного роду — оксамитова сукня облягає стан, на руці простенький перстень. Чому я не побачила це раніше? Світла ж не було, а вітальня надто темна. Жінка дивиться прямо в очі, ніби хоче щось сказати. На мить мені стає моторошно — вона що — так і житиме тут?

Праворуч кухня та їдальня. Крізь вибиту шибку звисають довгі батоги хмелю. Напевне, тут варили на плиті — стіни чорні, наче в кузні. Біля плити стоїть кочережка. Відчиняю настіну шафу — там змостили гніздо горобці, вони пурхнули звідти з вереском, легко вдаряючись об мої руки.

Трохи далі — комірчина для вугілля. Відхиляю двері і жахаюся — біля стіни, навпроти малесенького вікна лежить гадюка. Вона підняла голову і погрозливо глянула на мене. Я блискавично хрюснула дверима на комірчині, побігла до виходу, брязкаючи великими ключами. Перевела подих тільки на подвір'ї.

Пішла вечірніми вулицями, як іде людина, що несе важке. Пішла до своєї квартири, яка вже продана, але в якій я могла б іще трохи пожити. Над балконом, немов рана, червоніло помираючи сонце. Упала на ліжко й голосно заридала. По дорозі, неподалік від цього балкону, кожного ранку проїжджає на машині чоловік. Я дивилася на ранок, на жовтаве листя і думала про нього. Раділа, коли машина з'являлася по той бік вулиці, раділа, коли він осміхався мені. Так пройшло десять років. Минали весни, літа й зими, наставали осені. Листя на деревах поволі падало, я виразніше бачила його в машині. У нього посивіли скроні, але він все так же дивився на мене і всміхався.

Не розпитувала про нього, мені світило те, що він кожного ранку проїздив повз мій балкон. І от одного разу побачила його з дружиною. Він ішов поруч з нею, мов у кайданах, звичайний собі чоловік із сумками: голосно розмовляв і нецензурно лаявся. На мене мов упала кам'яна брила.

З балкону обрій золотисто-фіолетовий. Сонце от-от сховається у свій небесний замок. Я завжди сумую, як воно заходить, золотить бані Свято-Георгіївського храму. На дерева спадають сутінки, і, здається, закінчується ще одне життя.

Годі, годі думати! Але наперекір собі повертаюся до одного й того ж — до будинку. Скільки ходить по місту людей. Скільки купують житло, але ніхто, ніхто не утнув дурниці. Ось таку спокійну відремонтовану умебльовану квартиру віддати за руїну. З гадюками, дверима наохляп, засипаними димоходами. З гнилими трубами, обвислими віконницями. Із запиленими люстрами, з прогорілою електропроводкою. Боже, Боже, Боже! Чому ти мене не зупинив, коли я заходила до того двору?

Телевізор заважає мені спілкуватися з Небом. Клацаю пультом, зриваюся з дивана. Де, коли і в якому місці заспокоїться моя душа?

Сон не йде. З балкону видно, як молодь на вулицях бавиться феєрверками, чути, як вищать біля під'їзду машини. Пахне квітами. На вулиці Радянській завжди море чорнобривців, але той запах радше уявляю.

Схоплююся з дивана, дістаю дорожню сумку, схожу чимось на стару замучену людину. Кидаю в неї віник, совок, мило, миючий засіб, крейду, щітку, ганчірки, відро, свічки, старі кеди, халат. Залишається викликати таксі. Але диспетчер вибачається — вільних машин немає. Треба зачекати хвилин п'ятнадцять. Я не можу чекати! У мене немає часу! Перекидаю все це у валізу на візку. І в дорогу, до будинку.

Глава друга, що розповідає, як вислужувався нотаріус

У нотаріальній конторі Пирятини на розі вулиці Жовтневої три дні працював слідчий. Утворився безлад, після якого старший нотаріус намагався все устаткувати. Він переглядав папки зі справами, перекладав окремі документи, осудливо схитуючи раз по раз головою. А

потім ставав на драбину і розташовував папки на полицях. Полиці від самої стелі до підлоги були вщент заповнені справами. Багато з них були давно закінчені, спадщини, які він оформляв, кілька разів по тому переходили з рук у руки. Угоди, які він укладав, давно перестали існувати. Власність, ним узаконена, уже сто разів перепродувалася. Але нотаріус все те зберігав. Якби хтось запитав його навіщо, він би не відповів. Він звик сидіти між запиленими папками, в яких були заховані чийсь долі, чийсь перемоги, переживання і страждання. В тих папірцях був захований час — між сторінками причаїлися дні й години, роки й десятиліття, які можна було відновити в пам'яті, але не можна було втиснути між хвилинами й годинами нинішнього буття. Бо вони лежали під брилами того часу.

Нотаріус побожно ставився до справ, справи були завжди. Коли Сава маленьким приходив з матір'ю до контори, де працював батько, то полиці все так же були забиті зв'язаними паперами. Деякі поруділи від часу, покривилися. Повисолоплювали язики, і він їх боявся, як буває діти бояться статуй. Мати ставила його на стілець біля батькового столу, і вже тоді він, як маленький нотаріус, відчував трепет перед усім, що його оточувало.

Відчуття могутності і величі кабінету залишилося назавжди. Нотаріусу ніколи не спадало на думку перебрати справи і викинути старі. Там не було зайвого — кожна папка засвідчувала мудрість і знання.

Харитон Захарович ходив у світлих сорочках і чорних нарукавниках. Він був сутулим від сидіння за столом, його пальці вимазані чорнилом. Часом він відчиняв двері в бокову кімнатку, де стояв умивальник і столик. Діставав із шухляди яскраву коробочку і давав синові льодяника.

Батько був немолодий, контора — державна, і він боявся, що місце нотаріуса займе один із студентів-практикантів, які приїздили щороку. Радянська влада дала йому роботу, поважне місце в суспільстві, і він трепетно його цінував. Ніхто не знав, чому він так вислужується — він беріг місце для сина. Сава народився, коли батькові було сорок сім, а

його дружині на десять років менше. Харитон заборонив дитину панькати — малого називали тільки на повне ім'я, не цілували й не чукали.

У них була квартира на дві кімнатки в одноповерховому будинку з продовгуватими вікнами. Був сарайчик, у якому штабелями лежали дрова, що їх нарубував конюх Віктор. Коли протікав дах чи коли обвисав до стежки бузок або забивалися димоходи, незмінно кликали Віктора. Він вносив до помешкання дух сіна й морозу, шумів, сміявся й жартував. Завше тихі й скупі в словах Одаричі терпіли, бо так не робив ніхто: Віктор був акуратистом і зайвого не брав.

Коли Сава підріс, його попереджали, що не варто вживати некультурні слова, як Віктор. І не варто піддаватися на його запросини покататися верхи. Одного разу по дорозі зі школи Сава таки сів на воза. Кінь біг підтюпцем, вони з Віктором реготали й горлали кожен своє. Потім Сава став часто завертати на стайню, щоб розбавити пісне інтелігентне життя.

Мати знаходила в його торбинці грудочки цукру і скоринки хліба, хлопець відбріхувався. Аж доки одного разу не витрусила з кишеньі самокрутку. Він сплотив, а потім схопився, запалив ту цигарку і став жадібно смалити, приказуючи: "Ось вам, ось вам! Я давно вже це роблю, щоб ви знали!"

Вона стояла розгублена — тиха, домашня картоплинка, що не мала іншої відради, крім дитини. Цілими днями вешталася по хаті — варила, прала, підмітала і змахувала пил ганчіркою, що стриміла за пояском фартуха. Перед вечором брала великого ножа і йшла у дровник нарізати скіпок для розпалу. Дрова були тверді. Скіпки не нарізалися, але вона налягала всім тілом на ножа. Солодко пахло деревиною, скіпки сяяли тихим вечірнім світлом у темному сараї. Вона милувалася своєю роботою, на якусь мить задивлялася на сонце, що опускає проміння до води. А потім, отямившись, бігла розпалювати грубку.

Савку вона любила, як звірина любить своє звірення. Зимовими вечорами сідала біля плити, клала собі на коліна його голову і перебирала кучері. Коли син стомлювався від її пестошів, діставав із дверцят палаючі галузочки, бавився ними в темноті, розсипаючи іскри по кімнаті.

Дрова розмовляли у грубці — вони згадували теплі зливи, вітер, що грався молодим листям, пташину на розігрітій верхівці. Савка запам'ятав ті вечори як свято, і повертався до них, як до порятунку в гірку хвилину.

Над Харитоном крадькома кепкували за звичку ходити, заклавши руки за спину, нагнувшись уперед, мовби придивляється до папірців, які щойно йому принесли. Нотаріус одягався в один і той же чорний піджак, який на роботі дбайливо вішав у шафу. Його завше бачили у світлій сорочці й чорних нарукавниках. Чисто виголений непитущий нотаріус був не просто важливою службовою особою — він був стовпом закону в місті. Харитон знав усе — як поділити майно, де відбити межу, до кого написати скаргу, де поставити сарай, кому відписати дворище. Він жодної хвилини робочого часу не тратив марно — вивчав і перечитував постанови, укази, рішення. Часом у міліції чи в прокуратурі громадянина запитували:

— А Харитон Захарович що вам сказав?

Нотаріус був першою й останньою інстанцією, до якої зверталися громадяни міста. Щоб записати всі його достоїнства, треба було взяти не один листок паперу. Оскільки йому доводилося здебільшого керувати, радити, наставляти, то погляд його зробився зверхнім, так, наче він бачив тільки маківки та лисини своїх відвідувачів.

Савка побоювався батька. Особливо, коли після вечері він кликав його до себе і просив принести ранець. Хоч гнівався він украй рідко, передивлявся зошити, покреслені червоним, із таким же незворушним спокоєм, як брав зі столу хліб чи клав змилок у мильницю. Проте

достатньо було суворого погляду батька, щоб Савчина шия ховалася кудись у спину, руки тремтіли, язик заплітався. Харитон Захарович наказував переписати всі зошити від першої до останньої сторінки і хлопець тільки мимрив: "Добре, тату". По тому гострий батьків погляд звертався до підручників, але тут на порозі ставала мати з кіпою газет. Він не давав їй сказати: "Не перебивай нас, жінко!"

Так спливали роки. Нотаріус не міг контролювати сина після школи, бо в нього завжди була робота — приймав відвідувачів або вивчав документи. А тим часом Савка підріс і зайшов на стайню, де навчився курити, співати скабресних пісень. Він слухав усяку всячину про жінок, що недопустимо було для школяра з такої поважної родини. Мати його не сварила, лише плакала і вмовляла, а Савка бундючився і гримав на неї. Батько всього цього не знав. Учителі нотаріуса боялися і скаржилися тільки матері. Мати носила в собі скорботу, як хворобу, і вона її палила.

Одного разу нотаріус їхав на бричці описувати будинок і тут почув дике ревисько, побачив на пустирі хлопчаків, що поралися біля вогнища. Серед них мигав блакитний шарф його сина. Нотаріус наказав повернути.

Підлітки прив'язали до палиці кота і живцем смажили його на вогнищі. Живіт тварини був розрізаний і з нього виглядали нутрощі. Харитон Захарович завмер. Його син, що сидів спиною, тримав з одного боку над вогнищем палицю. Нотаріус взяв його за комір, підвів до брички і шмагонув батоном.

Глава третя — в замку

Коли я допхалася з валізою до будинку, то побачила, що на другому поверсі горить світло. Забрязкала ключами і почула кроки на сходах. Назустріч мені вийшов потворний дід з маленькими рудими вусами, підняв угору ліхтар і сказав:

— Шановня, я зробив світло нагорі.

— Як ви... сюди потрапили?

Він голосно розсміявся. Реготав так, що тремтіли перила. Його очиці зробилися тоненькими рисочками, як на дитячому малюнку. Несподівано сміх затих і лишилася стомлена усмішка. Це був кругловидий чоловік, біла голова якого здавалася чужою. За мить розчарована усмішка знову переходила в сміх. Так поведуться або хворі, або дуже самотні люди.

Зрештою він махнув рукою:

— Ти хоч знаєш, що я наглядав за цим замком п'ять років?

Потім зійшов униз і додав:

— Хто тільки тут не жив, і ніхто не зміг прижитися.

На сходах було темно, як у бочці, але він запобігливо поставив унизу ліхтар. Я відчула тремтіння в руках. Дідуган уже від дверей гукнув:

— Мишей немає, шановня, я їх потруїв. Володійте сміливо!

Квапливо сказала "так", він просочився у двері, що важко клацнули за ним, наче зітхнули з полегшенням. Мені не було коли роздумувати — за тиждень мала переїхати в цей дім, який просякнув пусткою. Мала навести тут якийсь лад, щоб можна було поставити фортепіано й розкласти бібліотеку.

Голосно скрипіла підлога. Я постояла в коридорі, підійшла до крайніх праворуч дверей, де горіло світло, і штовхнула їх. Кімната була невелика, на вікнах висіли обідрані старі з ламбрекенами штори. Стояло вузьке саморобне ліжко — на таких сплять сторожі або чергові. Нещодавно тут

хтось жив, подумалося мені, треба розпитати цю стару химеру, кому він давав притулок у чужому помешканні. В кутку на стіні висіла поличка. За прочиненими дверцятами щось поворушилося: відчинила їх і побачила величезну руду сову, що дрімала, сховавши в пір'я голову

Я стрепенулася, але помітила — квартира відчинена, птаха могла залетіти сюди будь-коли. Зрештою таке сусідство навіть на користь: поруч жива істота, не так буде страшно. Ми стояли навпроти, як сестри, кожна чимось екзотична. Я зі своєю стріхою волосся, що не пофарбувалося в фіолетове. Вона з могутнім дзьобом, рудою чуприною, беззахисною сліпотою. Поторкала її лапу, що схопилася за нестругану перечину між стінами полички. Лапа не ворухнулася.

У кутку закіптюженої кімнати стояв старезний стіл із чорного дерева. Якби не фігурні оточини, він здався б домоструганим. На столі були розкидані газети, датовані тижнем раніше, під столом лежала сітка, яку належало б одягти на квартиру. Я вирішила, що сові це не сподобається і залишила все, як було.

Крім того, за столом був камін, який обіцяв тепло і затишок бодай на кілька вечорів.

Якщо в цього будинку є серце, то воно б'ється саме тут, подумалося мені. Треба зійти вниз і набрати води з металевої діжки, що стоїть під ринвою. Схопила відро і рушила по скрипучих сходах. Вода була чиста і прозора, мов кришталь. Місяць лагідно дивився з висоти, десь на сусідній вулиці співали. Піднімаючись знову вгору, відчула, що маю сили для роботи. Відчуття спустошення минуло, прірва, яка відділяла мене від затишку і спокою, вже не здавалася такою глибокою.

Перед тим, як працювати, я налила в таз льодяної води й обполоснулася, відчула приплив енергії, а потім накинулася на стіни з сухою ганчіркою. Стояв такий крейдяний пил, що можна було

задихнутися. Лампочка зробилася матовою і ледве пропускала світло. Але кімната змінювалася.

Сова несподівано вдарилася в шибку, а потім шугнула до кватирки. Береза раз по раз хльоскала вітами по шибках, розходжувався вітер так, що здавалося він схопить цю кімнату й занесе її між хмари, поставить на високій горі собі на втіху.

Вимівши пил і сміття, розвела крейду й почала білити, але волога не бралася. Довелося спочатку змити стіни ганчіркою. Я робила, як пружина, бігала по сходах, як у сімнадцять. Мені пахла та крейда, як пахнуть найсвіжіші квіти літа. У мене не було втоми, не було смутку і жалю за скоєне.

Коли змила підлогу і запалила в каміні газети, упала на те підозріле вузьке ліжко й намертво заснула.

Розплющила очі вже по обіді — лютував дощ, переливаючись через ринви, заповнені листям, танцюючи на підвіконні, вірьовками стікаючи по склу. Благо, дах у цій кімнатці не протікає. Можна отак полежати під стукіт дощу, а потім зігріти кип'ятильником кави. Дивно, що й досі не холодно. Зненацька мені вчувся стукіт годинника, до того ж, зовсім поруч. Я заглянула під ліжко і побачила невеличкий круглий циферблат. Будильничок давно не ставили на дзвінок, батарейка, напевне, стара. Але те, що він ожив і заговорив, здалося мені добрим знаком.

Глава четверта — де Савка рушає в дорогу

Віроломний вчинок Савки вразив батька. По дорозі додому нотаріус думав про дітей інших добропорядних громадян міста. То були шанобливі слухняні діти, які зналися на етикетах, чомно віталися на вулиці, схиливши голову та знявши кепочки. Його син, його єдиний пізній син, дарунок неба, повадився жорстоко і цинічно, як варвар.

Харитон Захарович завів його до хати, блідий з тремтячими руками почав знімати з себе пасок. Але мати влетіла і заступила собою хлопця. "Тільки не бий! — рваним голосом завонала вона. — Не смій його бити!"

Син і батько оторопіли. Мати завше була тихою домашньою куркою, греблася то тут, то там, створюючи затишок у домі. Від неї рідко почуєш слово, а тут вона визвірилася, рвучко кинулася до них, піднявши вгору вироблені не за роками старі руки.

Нотаріус постояв, спантеличений її сміливістю. На його блідому обличчі майнула тінь втрати — так ми втрачаємо головне, те, що давало сили жити й боротися, — по тому відступив убік і його обличчя змішалось з присмерком.

Через якусь годину він пішов з дому, заклавши руки за спину, нахилившись уперед, і, здавалося, що кожен його крок щось укопує в землю. Савка боявся: коли батько так важко йде, то над ним тяжіє якась думка.

Харитон звик суворо засуджувати людей, але фізично раніше не карав ніколи. Уранці він проголосив вирок: віднині Савка навчатиметься в інтернаті, який знаходиться за сто двадцять кілометрів від міста, в Ніжині. Зібратися в дорогу треба за півдня.

Савка вийшов у двір, помитий і перевдягнений, стривожений дорогою і прощанням з матір'ю. Сьогодні це вже була зовсім інша жінка, перелякана, тиха, вона весь час схлипувала і гладила йому голову. Раніше одним різким рухом він би скинув її руку, але тепер невміло притулявся до неї, по-дорослому заспокоював: "Чого ви, ма, ну чого ви?"

Він стояв у дворі і дивився на долину, річку і ліс, що починалися за двором, дивився на безкінечне жовтневе небо над хатою і всередині йому щеміло.

Під'їхав "бобик", з квартири вийшла мати, винесла валізу. Батько прочинив дверцята, Савка сів, і раптом мати впала на коліна перед колесами. Запала мовчанка, потім Харитон махнув рукою, водій здав назад, а вона так і залишилася у куряві, припавши головою до землі.

Батько з Савкою їхали у невідомість. Вони були схожі, як дві краплі води — обидва довгобразі з вихрами на високому лобі, обидва вперті й мовчазні. Вони ще ніколи не розлучалися — Харитон пам'ятав, як син брався за його палець і робив перші кроки. Пухкенька синова рука була першою і єдиною дитячою рукою, яку він тримав. Він ніколи не дозволяв собі цілувати чи пестити хлопця, але коли він брав його за руку, по ньому проходила тепла хвиля, якої він ніколи досі не знав. Йому хотілося схопити малого на руки і підняти високо вгору, над своєю головою, побачити синове захоплення. Та він цього так і не зробив.

Харитон згадував розмову з дружиною — та молила його не забирати Савку.

— Ти слабохарактерна, — сказав він, — такі жінки не здатні виховувати. Бачиш до чого призвело твоє потурання?

— Я буду з ним строга.

— Не смій більше говорити зі мною про це! Не смій.

Він, мабуть, здавався їй грубим і вульгарним, сповненим владою над її покірністю. Вона виносила цього хлопчика на руках, зречено його любила. Він пам'ятав, як щодня на вітрі літали сяючі пелюшки і чепчики. Як вона купала його в гілочках жасмину та бузку, як над колискою засинала і як вона вчила його вимовляти слова. Всі матері колись учать дітей говорити, але Савка найперше, що сказав — "тато".

Нотаріус тоді так розчулився, що записав дату цього слова на аркуші паперу. Поклав той аркуш у столі, і потім часто його знаходив, — він

траплявся між різними документами. Сидів якусь хвилину, усміхався і радів. У нього росте син! Коли хлопець засинав, він довго стояв над ліжечком і розглядав його брови, ніс, волосся і знаходив риси свого роду, шанованого роду Одаричів.

На якусь мить у нього з'явилося нове уявлення про своє рішення: він відправляв власного сина в чуже місто, між чужих дітей, які були сиротами або напівсиротами. Його Савка при живих батьках мав ділити сирітську долю. Навіщо?

Нотаріуса кинуло в піт, він подивився іншими очима на сина, гукнув водієві:

— Зупини!

Коли той здивовано натиснув на гальма, Харитон відчинив дверцята, вдихнув свіжого степового вітру, зіскочив униз. Якби Савка в ту мить теж вийшов із машини, можливо, вони повернули б додому, і все життя в ту мить повернуло б у наїжджену колію. Але він сидів, як вовчок, насупившись, забившись у куток, і на пропозицію подихати тільки муркнув:

— Мені й тут добре!

Після цього батько згадав, як вони смажили кота на вогнищі, як Савка по-дурному реготав разом з якимись пришепелуватими хлопцями. У ньому ще боролися жалість і принциповість, але недовго.

Машина зупинилася біля білої, як у лікарні, огорожі. Над аркою був затертий напис "Ніжинський сирітський патронат". І тут Савка помітив у дворі багато однакових дітей. Вони були у чорних пальтах, хлопці й дівчата, і відрізнялися тільки шапками та хустками. Діти гралися в знамено, репетували й билися, і він не побачив на їхніх обличчях здивування або цікавості.

З будинку вийшла баба у зеленому халаті. Вона була схожа на стару зруйновану копицю — опала, сіра й розсмикана.

Глава п'ята — дурень думкою багатий

Ці глави були написані тоді, коли я вживалася у свій замок. Коли піднімалася сходами з повним відром води, коли шкребла підлогу в коридорах, коли мила вікна й підвіконня. Несподівано помітила, який сонячний цей будинок. Стільки тут вікон, дверей, балкончиків, скільки дивовижних речей — ланцюгів, картин, статуєток. А чого вартий камінний набір — кочережка, прикрашена кованою трояндою, щипці у вигляді гілки, решітка, обрамлена з двох боків ящірками.

Я не хотіла сумувати через облуплені стіни й обсипану стелю, через трухлі перила, через дірки в даху. Якось усе вляжеться!

І доки насолоджувалася безкінечністю простору, коли вдихала запах сонних жасминових гілок на терасі, запах висохлої трави і стомленої землі, рудого дірявого листа — закінчувався листопад. Надходила ще одна зима мого життя.

Якось теплого дня вирішила влаштувати велике прання. Води було повно — всі діжки вщерть наповнені дощем, який кипів упродовж днів і ночей. Повне й озерце в саду.

Моїх речей ще не було — грали на вітрі старі тюлі і штори, скатертини і рушники, килимки і серветки. Білизна пахла, тріпотіла, розмовляла. Я стала до неї обличчям, закрила очі і відчула якусь несподівану тривогу, щем у душі, так, наче прощалася з чимось назавжди.

Саме в той час наближався до міста заїжджений автомобіль. За кермом сидів чоловік у важкому сірому светрі.

Колись я його вражу. Зійду сходами у водоспаді блюзи, і в піні спідниці на високих аж до неба підборах. Він буде повержений, як древно ворожого прапора. Я тільки тріпну рудою гривов, але помічу... що з-за лацкана його піджака вискочить малюк, заввишки з сірник, точно схожий на нього і побіжить за мною. Він цього не помітить, стоятиме собі в передпокої та зверхньо всміхатиметься.

Глава шоста, де Семенов грає на флейті

Семенов підвозив трьох танцівниць, які немилоседно палили в кабіні, голосно сміялися й матюкались. Він уже майже ненавидів їх, коли зупинився біля кемпінгу пообідати. Мабуть, у дівчат не було грошей, — вони вийшли з кабінки й почали вальсувати під музику з чиеїсь машини. Яке то було видовище! Всі, хто був поруч, біля заправки й біля кафе, навіть продавці меду з того боку траси зійшлися подивитись. Здається, закружляли і вимучені липи на узбіччі дороги. Дівчата ж були не простісінькі! Згодом вони вже обідали за сусіднім столиком з якимось близоруким паном — устиг розгледіти, потрусити гаманцем, поцілувати ручки.

Далі Сергій Леонідович їхав сам і боявся заснути. "Фольксваген" долав останні кілометри легко, мабуть, відчував близький відпочинок.

Він повертався в Україну, — не був на батьківщині з того часу, коли поховав матір, не знав, чи стоїть ще та хатина, чи жива яблуня, на якій висіла його колиска. Колись думав, як усі, головне — встигнути все переробити, вчасно принести зарплату, вчасно полагодити машину, вчасно привітати друзів. Маховик необхідності крутився, затягував його по саме горло. Він завис між ранками й вечорами, між обов'язками інженера, пасажера в метро, пацієнта в лікарні, друга, колеги, читача бібліотеки, покупця, мешканця квартири, споживача комунальних послуг, руйнівника тиші. Вранці рівно о сьомій Сергій виходив на балкон і грав на флейті. Грав він недовго, всього декілька секунд, але, здавалося, що в той час розступалися будинки, відкривалися віконця маленьких майстерень, де спали ремонтники взуття й електронних годинників,

реставратори парасольок. У той час відчинялися клітки з одудами. Прокидалися невдахи біля картярських столів, поверталися із солодкого дна забуття до сутності свого провалу. У той час зникали острови і починалися з нуля континенти. На дні океану кохання спалахували вогні забуття. І юнак, який щойно скуштував заборонений плід, і старець, що востаннє потрапив у караван розпусти, і за решітками вікон, і за межею розпачу починався новий день. Починалася трагедія хапання й порятунку. І людство заново починало опановувати мистецтво втрат.

Він грав так, наче мав розбудити цілий світ. Із чаші його самотності летіли бризки мелодії і спадали на фольгу усмішок. У сонному місті, що починало ворухитися, мов гілка під водою, жодна душа його не чула.

Тоді він опустил флейту, глянув ще раз на все — суміш людей, вогнів, диму, супів, сварок, туалетів. Суміш машин, стін, калюж, окулярів, газет, білизни, катафалків, троянд, собак, немовлят, меблів, імпотентів, пустирів. Все це закрутилося перед ним, як рулетка. І йому захотілося вритися в землю, як бур, чи залягти під водою. Йому захотілося чути тільки шерех равлика і бачити впертість черв'яка, який тягне наниз листок. Захотілося бути з травою та очеретом, з павуком та комашкою. Він захотів негайно поміняти свій високий балкон на лісову галявину.

Семенов не їхав, а летів — в усі боки в'юнилися пучки доріг та стежок, але то були чужі повороти. Людина не встигає пожити скрізь, де їй хочеться — у великих містах, у хуторах, у землянках, виритих поспіхом під горою, в лісах і в морях, у плавучих хатинах, закиданих зверху травою, на верхівках дерев і на дні річок. Він раз по раз утрачав, людина створена так, що вона може все втратити.

Людина, мов травина, вибивається вище-вище, прокручується в силу своєї енергії, ще й ще, а далі випадає з Колеса й повертається до землі. При цьому їй здається, що вона багатіє чи розоряється. Але як можна збагатіти в одному-єдиному Колесі? Хіба що обідрати трохи бляшани на його стінках? Затулити цієї іржею своїх рідних і близьких од вітру чи снігу. Та чим більше вони обдиратимуть, тим швидше Колесо зноситься.

Розлетяться в усі боки деталі маховика. І все. Воно крутиться по одному діаметру для бідних і багатих, для жебрака й для президента. Маятник над ним коливається з однією амплітудою. І ніхто, ніхто, ніхто ще не вистрибнув з колеса. Ніхто не зрозумів суть Всесвіту, не пояснив суть Життя.

Він гнав машину назустріч Минулому, щоб від нього рушити в нове Майбутнє. Відмовлявся від того, що вже стало тягарем.

Ринув дощ, машина шуміла по мокрому асфальту. На якійсь автобусній зупинці Семенов побачив музикантів. Хлопці грали посеред поля на народних інструментах, сховавшись від негоди. Поруч стояв, мабуть, зламаний автобус. Вони були одягнені в шаровари й куртки, стояли напружені, мов силкувалися почути свою музику. Біля них пританцьовувала українка у вишиванці.

Він досі мов би й не жив, а все чекав ось цього повернення. Відчув, як зболівся за Україною.

Глава сьома, інтернат

Кімната була велика, і ліжка стояли одне повз одне. Савка захотів лягти біля вікна — так принаймні можна було відвернутися до стіни і нікого не бачити. Але спати йому довелося біля дверей — це місце вказала баба в зеленому халаті. Ще й заспокоїла — звідси ближче в коридор, коли вночі захочеш попісять, не треба просуватися поміж ліжками. Забігли хлопці, схопили його валізу, почали викидати з неї одяг. Тут же розпотрошили коробочку з льодяниками. Савка сидів мовчки й не рухався, все це здавалося йому страшним сном. Лише коли якийсь малий у подертому піджаку почав сіпати його за рукав і щось швидко говорити на своїй недорікуватій мові, він відчепив його руку і пхнув до дверей. Той вилетів, як куля, і забряжчав чимось у коридорі.

Проти Савки стали всі хлопці. Вони притулилися плечем до плеча, дивилися на нього з-під лоба, як вовки, і готові були забити кулаками. Савка по-справжньому злякався. В якусь мить він стрибнув на ліжко, схопився за борти картатої сорочки на грудях і деронув її в різні боки. Полетіли гудзики, як горох: "Давай! — закричав Савка. — Підходь, хто перший? Порішу всіх!"

Насправді ж він так би не зробив — згадав, як п'яний конюх колись дурів перед людьми на вулиці. У Савки було червоне, аж бурякове обличчя, очі горіли страшним вогнем. На мить запала мовчанка, а потім старший сказав: "Пацани, та він псих!" — "Псих, що називається", — загули інші. Вони постояли, поплювали на підлогу й пішли.

Перша розмова була закінчена. Але Савка відчував шкурою, що буде продовження. Він сховав у кишеню складаний ніжик, пішов з ним на обід, на вечерю, тримався за нього постійно. Увечері вихователька запитала, чому він не переодягнувся в спідне. Савка мовчав. Вона поклала йому руку на лоба, чи не гаряча голова, хлопець на мить завмер, а потім несподівано схопився, вибіг у коридор, став мотатися сюди-туди, шукаючи темного закутка. Зрештою він сів під сходами й заридав. Щовечора мати клала йому руку на голову, коли він лягав спати, і бажала "добраніч". Він згадав про неї, про те, як вона виглядала його зі школи, стоячи біля хвіртки у яскравому фартусі. Вперше за все своє недовге життя він відчув, як усередині защеміло. Так щемить зідране коліно, коли його мажуть йодом. Мамо, мамо, де ви тепер? Йому стало так тоскно, так захотілося знову до свого ліжка з крохмаленими простирадлами. До рідного Пирятина, до столика біля вікна, з якого видно луки, річку й ліс.

Він сидів, схиливши голову на коліна, і тут відчув, що хтось сіпає за плече. Оглянувся. Поруч стояв хлопець, як олов'яний солдатик, серйозно дивився на нього.

— Ти со — малий? — запитав той виторопень.

— Ні, — відповів Савка.

— А цього лів?

— Я не рів.

— Лів-лів. А ти со тут будес спать? І я з тобою.

Вони полягали, притулившись один до одного спинами. І лише, коли прибиральниця застукала вранці відрами, прокинулися й розбіглися по кімнатах. Так у Савки з'явився в інтернаті друг — Сокало. На вигляд йому було років шість, але вони були ровесниками. Сокало не виріс через хворобу.

Глава восьма: як брат пожалів сестру

Переїзд призначили на суботу. Брат найняв вантажівку і чотирьох чоловіків, які мали носити речі.

Все відбулося за півдня. Я обрала кімнату з каміном на другому поверсі, туди перенесли меблі, а мішки з речами розмістили в сусідній. Фортепіано поставили в передпокої, на першому поверсі. Коли всі пішли, ми з братом розгублено сиділи на сходах. Він говорив про те, що дурниці можна робити в юності, а не тоді, коли життя вже котиться вниз. Про те, що цей замок вже напівруїна, і мені ніколи його не підняти.

Я сіла за фортепіано, дивно, але воно навіть не розладилося. Брат не любив музики, ніколи не грав на інструментах і навіть не танцював вальсу. Грати було ні для кого.

Перед лицем цієї похмурої споруди, яка тепер стала моїм домом, раптом відчула незбагненну втрату. Втрату спокою, затишку, впевненості в завтрашньому дні. Це відчуття навалилося на мене, як брила, я чекала,

що брат піде, аби розревітися, розкричатися, а потім спустошено впасти на ліжко.

Але брат не йшов, я мала показувати душевний підйом, свою силу і впевненість. Запропонувала йому випити чаю з шипшиновим варенням. Він сидів, не поворухнувшись, схиливши важку велику голову на червоні у венах руки. На все моє цвірінкання він не зважав, думав щось похмуре, як ніч, дивився через сіру стіну в моє понівечене майбутнє і сумував за мною.

— Коли припече, приїзди до нас. Ми з Ольгою пустимо тебе пожити.

Потім він прихилив мене до себе, досі так не робив ніколи.

— Не журись. Можливо... це можна буде обміняти на кімнату в гуртожитку...

Я вийшла провести його і погодувати собак. Тепер за будинком тулися двоє прибуд, які вночі заливали подвір'я дзвінкими голосами. Сад був темний. Хвіртка голосно завищала. Спочатку до двору просунувся ліхтар, а потім зайшов той потворний дід, який колись так же несподівано з'явився на сходах та налагодив освітлення в будинку.

— Переїхала? Камін розпалила? Я тільки зайшов спитати, чи не треба чого. Ми ж з тобою сусіди.

Мені хотілося спати, а тому нічого не розпитувала, побажала добраніч та заснула старовинний засув на дверях. У мене є дурна звичка спати з відчиненими вікнами. Це з дитинства. До самих морозів я сплю під подихами вітру. Не можу заснути в потягах, в автобусах, на вокзалах і в чужих людей.

Коли зайшла до кімнати, то побачила, що на кватирці знову сидить сова. Я трохи злякалася, але намагалася залагодити стосунки,

сказавши, що ми з нею схожі. У нас в обох короткі стрижки і розкуйовджене волосся. При цьому я засміялася, щоб якось перебити мовчанку. Птаха дивилася з підступною зверхністю, ніби вона все про мене знає. Я перегрібала в каміні вугілля, відчуючи на собі її пильний погляд.

Вже ось котрий день стоїть нерівна погода — то западає густа холодна мряка, то випливає тьмяне осіннє сонце. Листя на деревах майже немає, останні перезрілі яблучка збивають ще ситі граки. Вони бавляться, обдивляючись моє подвір'я з висоти свого вільного скепсису.

Коли перевезли мої скупі пожитки, і коли пішов брат, приставивши ветху браму, я вийшла за двір подивитися на вулицю.

По обидва боки — дерев'яні та цегляні будиночки, пофарбовані та відремонтовані в останнє десятиріччя. Деякі майже лялькові, деякі перехняблені, а подекуди — розкішні прибудови, є двоповерховий котедж, який спогорда дивиться навколо, ігноруючи мій замок.

Замок — надто гучна назва. Я ще достоту не вивчила розташування всіх кімнат, є прохідні, є зовсім крихітні, є комірчини та гардеробні, є навіть кімната-ванна з проіржавілими трубами, в якій колись могли купатися або прати.

Намагаюся не думати про те, який розгардіяш панує навколо, скільки дощок прогнили в підлозі, скільки струхло рам і зламалося дверних ручок, скільки вимикачів висять з вилізлими нутрощами.

Ця кімната, яку обрала й побілила, придатна для снання. Але що буде взимку? Де я візьму стільки дров?

Я почала спостерігати за птахою, яка згорнулася й понурила голову, немов збиралася спати. І тут за вікном почулося гудіння машини, стукання дверцят та рипіння напіврозваленої брами.

Глава дев'ята — всі бояться Вола

Сокало прив'язався до Савки, як до брата. Худий, малий і набокуватий він нарешті знайшов собі захисника. Його обличчя видавало боязливість і м'якість. Савка був в іншій групі і в іншій спальні, але малий часто бігав до старшого товариша і носив йому подаяння — украдений на кухні хліб чи збережений від вечері коржик. Спочатку Савка злився й проганяв його, але одного разу ввечері, коли Савці було особливо тоскно — заходило сонце, жовтими стрілами падало на тумбочки й ковдри, він згадував дім, дивився за вікно і уявляв знайомий пейзаж, Сокало став біля нього мовчки і торкнувся головою до плеча. Савка взяв у нього півм'якушки хліба й поклав у рот. Очі він відвернув до вікна, іншу половинку підніс Сокалові до рота. Так вони поріднилися. Передвечірнє сонце стало свідком тієї мовчазної змови — Савка бере Сокала, якому всі давали підзатильники, під свій захист, а Сокало стане Савчиними вухами й очима.

В інтернаті не любили вчителя праці на прізвисько Віл, котрий вибивав із хлопців дурість. Він заводив у майстерню, знаходив у купі стружок валянок, в якому була схована цеглина, і починав молотити. Віл пив горіляку, кутив самосад, ходив у галіфе й кирзових чоботях. До Вола посилав директор і деякі вчительки.

Коли настала Савчина черга, за ним назирці пішов Сокало. Савка зайшов, було чути приглушені голоси, а потім бухкання чогось, начебто щось весь час падало. І стогін Савки. Сокало відчинив двері з коридора на подвір'я і зарепетував так, що півень на огорожі перестав кукурікати і схилив набік голову. Віл закашлявся, а Савка вискочив з майстерні, як ошпарений.

— Що, що, що трапилося?

— Ніщо, — по-змовницьки сказав Сокало.

— Ну ти ж і дурбецало!

— Дулбецало, — згодився малий.

В години самопідготовки Савка розв'язував Сокалові задачі. Цей хлопчак допомагав йому переборювати біль за домівкою.

В їдальні тепер вони сиділи поруч, Савка не давав оббирати хлопця, а Сокало, мов яструбок, ходив з нашорошеними вухами і слухав, що хто говорить.

Савка був не такий сильний, але жорстокий. З перший днів в інтернаті він зрозумів: якщо з самого початку не залякати "кулак", то затопчуть. Він носив у кишені викрутку і час від часу демонстрував її, поклавши на парту або на коліно.

Він завжди був насторожі, спав у півока, щоб не влаштували "темну". На фізкультурі ходив у строю останнім, а на уроках сідав на задній парті. Савка відчував, що старші хлопці горять його підім'яти, і знав, що вони скреготять зубами за його спиною. Тепер іще Віл, який його люто зненавидів. Якби тоді він закінчив його лупцювати, то про нього одразу забув би. А так при кожній зустрічі Віл палив його очима. Савку по-материнськи любила лагідна вихователька на прізвище Груня, яка ще напочатку погладила його по голові і дивилася на нього з сумом та жалем. Груня нагадувала йому матір, щоразу при ній хлопець думав про те, що мати не пише йому листів, як обіцяла. Може забула про нього? Він був ще дитиною і не розумів, що мати не могла його ні забути, ні розлюбити. Він тільки часом відчував, як серце стискалося, від жалю за домом, за її лагідним голосом, за читанням увечері біля палаючої грубки.

Він сумував навіть за батьковим бурчанням, коли той перевіряв його уроки.

Цей жаль за домом віддаляв його від товаришів, серед яких більшість не мали ні батька, ні матері. Часом він заглиблювався в спогади так, що навіть проганяв від себе Сокала, пхнувши його або зневажливо кинувши: "Витри свої соплі!" Хлопчак ішов у коридор, ховався під сходами й плакав.

Савка помітив, що маленька п'ятикласниця на прізвисько Верчик часто пряде за ним очима. Він погукав її і спитав: "Чого тобі?" Мала знизала плечима і відвернулася.

— Я тобі подобаюсь?

Дівчинка сором'язливо закивала головою. При цьому дві її тугі товсті коси заворушилися, немов хотіли посвідчити, що це справді так.

— Ти в мене закохалася?

Верчик почервоніла.

Сокало того ж дня розповів Савці, яка Верчик придуркувата. Вони довго реготали і раптом Савка перервав сміх, зі злістю видихнув: "Іди геть!" По тому вони стали дружити втриьох, але дружба та була дивна.

Груня Прокопівна в час самопідготовки відкликала в коридор Савку, пригладила його білнасту чуприну і сказала:

— Не ображай дівчинку, зрозумів? Не смій її ображати!

— Чого б це я...

Але згодом його охопила злість — чому вона лізе зі своїми порадами?

Того ж дня ввечері Савка послав Сокала в молодшу групу і наказав викликати Верчика. Верчик прибігла одразу ж і подивилася на нього довірливо й з надією, як закинене кошеня дивиться на випадкового перехожого. Савка спитав: "Ти хочеш з нами дружити?"

Верчик похапцем відповіла: "Хочу", немов проковтнувши дві останні букви. Тоді Савка посадив Верчика під сходами, витяг великі ножиці, які напередодні вкрав із стола нічної няні, і почав відрізати їй коси. Коси були товсті і не піддавалися. Савка злився. Верчик злякалася, похапцем розпустила вгорі волосся. Савка відрізав, осміхнувся, уявивши, як Груня засмутиться, адже вона заплітала Верчика. Навіщось казав: "Ну йди вже, йди. Молодець!" Верчик схопила дві відрізані коси й побігла до спальні. На її обличчі завмер страх.

Глава десята: без даху

Моє переселення зайняло більше чотирьох тижнів. Попри всі спроби якось налагодити побут, нічого не налагоджувалося. Настрій змінювався щогодини, навіть щомиті: від захвату до розпачу, від ейфорії до депресії. Зрештою, одного ранку я прокинулася у вистудженій кімнаті і побачила руду мокру пляму на стелі: знову йшов дощ. Знайшла металеву драбину, підставила до виходу з другого поверху на горище й полізла вгору. Горище було завалене книжками, старим пересохлим взуттям, розметаним одягом, рештками меблів. Посеред всього цього гармидеру лежав портрет якогось чоловіка, розідраний на шмаття. Я перелякалася. Але найбільше вразив дах, через який вільно проникало світло. Вся стеля була волога, в окремих місцях стояли калюжки. Це катастрофа! Житло можна врятувати, якщо над ним є дах. Виявляється, в мене немає даху над головою!

Я впала на гору мотлоху й заридала. Мене вхопила істерика, закричала, завилала, замоталася в павутиння. Несподівано щось зашурхотіло, забило крильми. То була важка, посивіла од старості сова, моя гостя. Шукаю ногами драбину. Драбина не знаходилася. Поруч з будинком приглушено загудів мотор, потім затих. Скрипнули і застогнали

ворота. Я все ще нервово шукала ногами першу сходинку драбини. У вхідні двері стукали.

— Є хтось удома? Є чи немає? — запитував чоловічий голос.

— Я вдома, вдома! Але не можу відчинити, чуєте мене? Зайдіть з іншого боку, через кочегарку. Там не замкнено.

Нарешті знайшла щабель, він був набагато нижче, ніж я думала, і почала спускатися. Ноги тремтіли, дихання зривалося так, мовби щойно пробігла чималу дистанцію. Тим часом чоловік уже зайшов у будинок, стояв на першому поверсі і роззирався.

Дивно, що собаки не загавкали, вони зарані сповіщали, коли хтось наближався. І кому це захотілося сюди припертися? Чоловік був здоровий, одягнений не по сезону, в плащ і черевики. Занадто високий і худий, навіть для цього будинку.

Мені чомусь здалося, що то завітав герой якогось пригодницького роману кінця дев'ятнадцятого століття.

Побачивши мене на сходах, він різким рухом зняв капелюха і пішов назустріч. Красномовний жест — незнайомець схилив голову і поцілував мою запилену в павутинні руку. Загострений, насторожений погляд психолога, оцінююча мовчанка.

Між нами зависли запитання, але ніхто не наважувався першим порушити тишу.

— У вас тут екзотика... півні співають, — напружено усміхнувшись, мовив гість.

Хіба він приперся сюди, щоб поговорити про півнів? З вулиці видно в якому стані будинок. Але тільки-но я готова була зірватися й заверещати про це вголос, як він обірвав непочатий монолог:

— Мене звати Семенов Сергій Леонідович, — мовив незнайомець. — Хотів запитати, чи не здасте мені кімнату?

Я отетеріла. Він нічого не пояснював, тільки вимучено всміхнувся, вступившись поглядом у сіре вікно. Вся шибка була обплетена гілками й хмелем, на яких пурхали змоклі горобці і струшували з себе холодні краплі.

— Сподіваюся, з вами все добре? — ненавидячи його, видавила з себе я. У мене всередині заходився ураган. — Ви нормальний?

Він мовчав і все дивився на вікно. Тільки ідіот може просити про кімнату, зайшовши у напівзруйнований будинок. І тут у мене зблиснула підозра: цей чоловік прийшов не випадково. Щось його пов'язує з цими стінами. Щось йому тут треба. Якщо не дозволити оселитися, то він приходитиме сюди крадькома, можливо, щось тут копатиме й ритиме. Краще вже хай живе, принаймні за ним можна поспостерігати.

Про це рішення я незабаром пошкодувала, але на той момент витримала паузу і майже спокійно мовила:

— Ласкаво просимо! Вибирайте апартаменти, всі зручності у дворі.

Я вже пішла нагору, коли чоловік зупинив мене:

— Перепрошую, у мене є одне запитання.

— І що ж?

— Чи можу оселитися на першому поверсі, щоб ставити під вікном машину?

— Можете.

— І про оплату.

— Яку оплату?

— За квартиру.

Спочатку мені здалося, що цей тип глузує. Я ковтнула філіжанку гніву перш, ніж відповісти. І мовила без тіні лукавства:

— Зробіть ремонт у своїй кімнаті. — І додала: — Якщо проживете там принаймні тиждень.

Так моє життя крутнулося на сто вісімдесят градусів і почало набирати обертів. Диво, яке прикотило на залитому брудом драндулеті, спочатку походило в передпокої, обдивилося потріскані стіни, а потім відчинило перехняблені двері до зали. Спіймала себе на тому, що півдня крадькома спостерігаю за гостем. Він знайшов у кочегарці стертого до стебла віника, щось там грюкав, шарудів, совав. Потім несподівано попросив відро й ганчірку. Під вечір він завів машину й поїхав, а згодом повернувся й почав заносити до будинку деталі якоїсь металевої конструкції. Я не стерпіла й побігла сходами вниз, перечепилася через трухлу дошку і загриміла в передпокій.

Коли гість прокрив двері на гуркіт, лежала в позі людини-амфібії, коли та пливе. Але перемогла біль, підхопилася й, випереджаючи будь-які запитання, мовила:

— Ми так не домовлялися. Не знаю, що ви там плануєте, але займатися дослідями чи відкривати майстерню в моєму домі я не дозволю.

— Але ж то...

— Це житло!

— То звичайна піч, якою опалюють помешкання. Не хвилюйтеся. Як вас величати?

— Без церемоній. Як вам подобається, так і звіть.

— Як вам подобається. Про що тільки люди думають, коли так називають дітей?

— Хто вам дозволив обговорювати моє ім'я? А ваше що — правильне? Як там вас?

— Сергій... Леонідович.

— Чудово! Вас ніби вийняли зі скрині, покритого нафталіном. Ось яке у вас ім'я.

— Не зліться. Зло спалює енергію...

Я не дослухалася до сентенцій, які проголошував цей нахаба.

Треба було розпалити камін, принести й підігріти води. Запланувала наступного дня зайти до редакції, бо відпустка вже пройшла. А тим часом робочий одяг досі лежав у валізах не розпакований, де знаходиться праска — не мала уявлення.

Нарешті! Нарешті я отямилася від ходіння по кімнатах, споглядання трухлих рам і осипаної штукатурки. Нічого ж не обірвалося, трагедії не трапилось! Коли людина відчуває загрозу, вона стає пружна, як рись! Тепер ця загроза в мене під боком. Маю весь час пантрувати, щоб Сергій Леонідович не скоїв якогось злочину. Може, він хоче мене вбити і відібрати замок? Може, планує шукати скарб, розкопати в залі підлогу? Може, закладе вибухівку? Розпалила камін, збоку біля вогню поставила чайник і заварила гілочки дикої груші та смородини. Ліжко підсунула ближче до каміна. Проте все це марно, тепло в кімнаті не трималося. Вітер налітав і падав грудьми на шибку, від чого піднімалася фіранка так, наче дихала спляча людина. Треба було б завісити вікно ковдрою, але не могла уявити, як буду жити в темній кімнаті. Єдиною розрадою стало те вікно, через яке видно хворий калічний сад. Часом там пролітали пташки, жалібно попискуючи. Трудився дятел на верхівці волоського горіха, ворони знаходили в гіллі маленькі поодинокі горішки, несли їх у піддашшя і довго старанно цюкали, щоб добути солодке зернятко.

Пізно ввечері, коли вже засинала, несподівано знизу долинули звуки. Відчинила двері кімнати — квартирант грав на флейті. Він стояв за порогом будинку біля залишених настіж дверей. Мелодія спочатку тихо, а потім сміливіше наповнювала будинок. Він був так далеко, що прочитати, навіть відчути його думки було неможливо. Мені вперше на новому місці стало легко і світло.

Глава одинадцята: Савка втікає

Вночі чергувала Груня. Савка пошукав зошит попереджень у тумбочці в коридорі, але вона підняла на нього очі. Зошит лежав у Груні під рукою. Якийсь час вони дивилися одне на одного, не відводячи очей. Груня відкрила зошит і показала Савці його прізвище, написане хімічним олівцем і підкреслене жирною синьо-зеленою лінією.

Савка ліг під стару шерстяну ковдру, його трясло і він не міг зігрітися. Раз по раз, коли засинав, перед очима поставав Віл з чорним

перекошеним обличчям. Віл замахувався на нього валянком, у якому була схована цеглина, дихав в обличчя перегаром і страшно ревів.

У Савчиному характері було чимало від батька, який все життя працював нотаріусом, і не звук, щоб на нього підвищували голос. Було в ньому й материнське — жалість та покірність, але чим далі, це проступало все рідше, бо інтернат, в якому він жив, вимагав від хлопчаків жорсткості та живучості.

Коли вранці Груня прийшла до хлопчачої спальні на підйом, Савки в ліжку не було. Вона кинулася шукати його по всьому корпусу, а також у підвалі, на кухні, у дворі. Сторож нікого не бачив. Груня пішла до директора і незабаром вийшла заплакана з папірцем у руці. Віл тільки сопів та крякав раз по раз, коли мимо нього пробігали кухарка, прачка, прибиральниця. Під сходами цілий ранок плакав Сокало. Верчик бігала до умивальника й назад, позираючи в люстерко, що було вмазане в стіну. Її казна-як пострижене волосся смішило й дратувало.

Груня погладила дівчинку по голові, зв'язала волосся Верчика зім'ятою червоною стрічкою і тихо сказала:

— Нічого, Віро, так буває. Кіски твої відростуть ще густіші й білявіші.

Верчик не знала, чому Груня така сумна й чому обіймає її якось почужому. Вона обхопила Груню руками й гаряче зашепотіла:

— Я на твоїй зміні спальні вимету й помию, а ти можеш виспатися. Я посуд на роздачу повідношу і все-все тобі допомагатиму.

— Віро, мене тут не буде більше, вже не чергуватиму. Але приходитиму до тебе, гостинців принесу. Чуєш, я приходитиму до тебе.

Коли Груня вийшла з корпусу, Верчик і Сокало в сорочках вибігли за нею і стояли, аж доки їх не заштовхали в коридор та не змусили одягатися.

А тим часом Савка був уже далеко. У своєму розвитку він перескочив з дитинства у підлітки, як тільки потрапив до інтернату. В ньому ще жила ненависть до батька, який учинив з ним жорстоко, образа на матір, яка не змогла його захистити, але все це віддалилося й лишилися тільки контури. Найсильніше він ненавидів інтернат, де жив, скрадаючись, мов сидів на пороховій бочці.

Тепер, ідучи польовою дорогою, так заглибився в спогади, що не відчував змін, які в ньому відбувалися.

Йому було тільки чотирнадцять років, але він удався в батька, вимахав високий і худий, мов билина. На волі несподівано думки його і почуття вляглися, він забув про помсту. Савка побачив, що подошва від одного черевика відхилилася й готова була відпасти. Він відідрав від спідньої сорочки лиштву, підв'язав черевик. Коли вийшов до пагорба, то в долині перед ним розкинувся хутір. Там ревля худоба, гавкали собаки, але не зозла, а якось весело, немов би раділи тому, що навколо відбувається. Савка подумав, що треба зайти до хутора і попроситись на роботу. Але тут побачив парокінну підводу, на якій сіно було застелене рядном і сидів дядько у білих валянках. Він відчув, що в цьому дядькові може критися небезпека, в таких валянках до інтернату приїздили начальники. Перемагаючи голод, Савка звернув із дороги на стежку і пішов туди, звідки долітало віддалене гудіння паровоза.

Хлопець не знав, що в ту мить з ним відбулося. Притамував голод, витерся шапкою, що сповзала на очі, й пішов далі. Зрештою вдалині, праворуч від стежки, побачив кущ калини. Рідкі ягоди виднілися де-не-де, були вони вже не червоні, а жовтуваті, випиті морозами й відлигами. Савка подався туди, куди збігала стежка між талим снігом, дикими грушками.

І раптом він розсміявся назустріч своїй волі. Бо міг повернутися до хутора, який лишився позаду, міг піти до будівель, які чорніли на горизонті, під лісом. Ніхто йому не дасть потиличника, ніхто його не штурхне. Він відповідав за себе і розпоряджався собою. В ту мить з ним відбулася зміна, про яку він навіть не здогадувався. Хлопець перестрибнув ще один щабель — став із підлітка юнаком. Пригасла ненависть і злоба, навіть хода змінилася. Пішов упевнено, як ходять сільські дядьки, котрі звикли сіяти й орати.

Він наближався до станції, вбирав у себе дух будівель, доріг, садів. Відчував себе то дитиною, як бігав околицями Пирятина, то — дорослим чоловіком, котрий має все вирішувати і знати, як спілкуватися зі світом. Перед ним було життя, сповнене таїни й невідомості.

Савка зупинився перед низькими чорними дверима, почув усередині голоси й не посмів зайти. Він обійшов навколо, обдивився зарослі бузини, залізничні колії, залиті мазутом, де нікого не було видно. Потім знову повернувся до хатини, і коли звідти вийшли люди, несміливо прочинив двері, заглянув усередину. Кімната була невеличка, з одним вікном, яке заліпила павутина й сажа. Біля того вікна стояв саморобний столик з газовою лампою, на лавці сидів чорний від сажі чоловік. Поруч у великій грубі гоготів вогонь, лежала купа вугілля і стриміла лопата. Савка стояв у прочинених дверях, аж доки чоловік, який схилив голову на руки й про щось зосереджено думав, не підняв обличчя.

— Ти чий, звідки? — без інтонації запитав він Савку.

Савка не готовий був відповісти, на ходу вигадував якусь історію, а чоловік пильно дивився на нього, немов хотів побачити, що в нього під пальтом з дешевого сукна і під шапкою з довгими вухами.

Потім через роки і роки, згадуючи той випадок, Сава зрозуміє, що саме ота його мовчанка справила враження. Чоловік піднявся, дав йому

сісти, підсунув алюмінієву чашку з якимось пійлом і тарілку з печеною картоплею та цибулину.

— Ти німий? — перепитав Чорний, коли хлопець попоїв і подивився на нього винуватим поглядом.

— Ні, мене звати Савка. Савка Одарич. Я шукаю роботи.

— Скільки ж тобі років? А метрики, метрики в тебе є?

— Немає.

— Без метриків, брат, неможна. Тут, брат, міліціанти всіх пасуть.

Савку розморило від їжі і тепла, він розчервонівся, схилив голову на стіл. Чоловік поклав йому під голову куфайку і дав заснути. Після довгої мандрівки хлопець немов провалився у сон, і прокинувся лише тоді, коли куций зимовий день покотився до заходу. Чорний з виду чоловік порався біля своєї груби, над якою все кипіло й бушувало. Коли Савка відкрив очі, той зрадів, заусміхався беззубою усмішкою, заметушився.

— Я, брат, так думаю, — сказав чоловік, сівши навпроти нього. — Ти, мабуть, безбатченко. А раз безбатченко, тебе можуть визначить у патронат.

Хлопець по-справжньому злякався, схопився з місця, але Чорний лагідно взяв його за рукав.

— Не бійся, тут не вони правлять, — сказав майже шепотом, — не вони і не ми. Тут правлять залізні чоловічки.

Савка дивився на нього широко відкритими очима. Те, що розповідав Чорний, було схоже на казку, але він не посмів ні заперечити, ні зупинити свого благодійника.

Суть розповіді зводилася до того, що на землі між людьми живуть маленькі залізні чоловічки завбільшки, з палець з непорушними очима. Ті чоловічки не розмовляють, а лише дзенькають між собою. Їх неможливо побачити. Вони перетинаються з людьми у край рідко, а якщо хтось такого чоловічка й побачить, то неодмінно помре.

— От ми зараз із тобою сидимо, нікого мовби немає, — шепотів Чорний, — а тим часом вони сидять у нас на плечах, примостилися біля ніг. Їх розвелось стільки, що вони заповнили весь вільний простір. У них так розвинений мозок, що вони страждають від своєї розумової діяльності. Вони керують нами лише однією думкою. Розумієш?

Савка нічого не розумів, але хитав головою, аби не розізлити співрозмовника.

Гасова лампа вигоріла і почала пихкати та диміти. Гасу в Чорного більше не залишалося. Він підсунувся ближче і прошепотів:

— Нещодавно залізні чоловічки забрали в мене сина. Був такий хороший хлопець, ходив у школу і навчався краще за всіх. Так ці вирішили, що він їм потрібен, прийшли й забрали, розумієш, брат?

Савка дивився на Чорного та кивав головою.

Глибокої ночі Чорний посадив його у товарний вагон, давши на дорогу печеної картоплі, кусень хліба та куфайку. Вже за якусь годину хлопець змерз на кістку, але вибратися з вагона та ще й на ходу поїзда він не міг. Щосили тарабанив у дощату стіну, але за дверима завивав морозний вітер, гуркали колеса, і ніхто в цілому світі його не чув.

Глава дванадцята: хуторянка

Увечері знялася завірюха. Вона бігала по двору, як веретено, крутилася, свистала, сипала сніг на вікна, на огорожу. Уявивши, що там робиться на горищі, де крізь покрівлю світяться величезні дірки, я трохи не впала у відчай. Люди по-різному ставляться до житла, один мій колега не може знаходитись удома більше дня. Яка б не була погода, бере ноутбук і мобільний, сідає в електричку і їде до останньої зупинки, потім пересідає на іншу, так само мандрує в кінець. У дорозі до нього приходить натхнення. Він пише філософські статті про сутність життя, про підлість і марнотратство. Коли на планерці отримує термінове завдання, то одразу сідає на телефон, а потім летить на вокзал, щоб відписатися.

Коли одного разу людина втрачає свій дім, то потім шукає його все життя. Я народилася в маленькому хуторі Нехворощ на Чернігівщині. Хутір стояв на пагорбі, з одного боку вили і гули віковічні дерева, співав тоненький бурчак, а з другого розкинулася широка долина зі ставком, її називали Ківшиків Яр. Ставок навесні рвав насип, розмивав греблю і тікав долиною в ліс. У хуторі було дванадцять хат, жило десятків зо три людей, які працювали в місцевому колгоспі. Чоловіки пасли телят, яких утримували в загоні поблизу хутора, сторожували, сіяли й орали, а жінки працювали в ланці.

Хутір заснував мій прапрадід у дев'ятнадцятому столітті. Він випиляв дерева, розробив землю, одружився, а потім забрав до себе родичів. Там жили незлобиві, наївні, совісні похмурі самотники, які говорили тихими голосами. Коли у війну фашисти спалили хутір, люди викопали під пагорбом землянки для себе і для худоби.

Життя дивне і несподіване, після смутку завжди приходить радість. Хуторяни це по-справжньому це збагнули, коли в них утворили бригаду, збудували клуню, сарай, поставили коней, сани, вози. Тепер дітей до школи за шість кілометрів возили на конях. В хуторі був бригадир, дядько Грицько, його всі слухали й остерігалися, бо він ходив у село.

Бригадир міг розповісти про хуторян голові, якого майже ніхто не бачив, але всі панічно боялися.

На початку п'ятдесятих за поданням голови судили мою бабусю за невироблений мінімум. Перед судом бабуся всю ніч плакала, а вдосвіта пішла до села на той суд. У залі було чимало людей, коли її викликали, бабуся знітилася і не могла нічого сказати, тільки шепотіла: "Простіть мені, будь ласка. Простіть, я більше не буду". Добре, що в залі знайшовся чоловік, який за неї заступився. Він піднявся і сказав, що Неліпа Марфа Павлівна вперше не виробила мінімум, бо гляділа тримісячного внука в той час, коли її дочка закінчувала агрономічний технікум. А Марфу Павлівну він знає з часів війни, коли був у партизанському загоні, для того загону бабуся пекла хліб. "Ми хотіли нагородити її медаллю, але Неліпа відмовилася, мов, робила це за власним бажанням, а не за нагороду. Ось яка це людина", — додав чоловік і сів на місце. Коли бабусю відпустили, вона поклонилася всім у ноги.

Хуторяни боялися голови колгоспу вдень і вночі, коли крадькома рубали хмиз на хати. Потім плели з нього високі ліси і валькували навколо глиною. Хоча трудилися вони від темна і до темна, але будуватися мали, як хотіли.

Я народилася вже тоді, коли сім'я зіп'яла хатину ближче до лісу. Вона була невеличка, на дві кімнати, крита залізом. Батько повернувся зі служби в армії, пішов працювати трактористом і йому дали того заліза. Наша хата вважалася найбагатшою. У першій кімнаті стояли піч, груба, стіл, піл і дві лави. А в другій — металеве ліжко, саморобний столик, швейна машинка і дзеркало. Там було одне-єдине віконце, яке дивилося в ліс.

Хатина була невисока, і взимку те віконце засипав сніг, у лютому воно намерзало вночі, а вдень відтавало, калюжка води збігала з вікна в коробочку.

Зими були надто довгі, тяглися з листопада і до середини квітня. У хатині швидко вихолоняло, через одинарні шибки дуло сирим вітром. Я тулилася до шибки, щоб удихнути того вітру, бо через постійну застуду на подвір'я мене не випускали. На стіні висів годинник з довгим маятником і з боєм. Коли дізналася, що годинник рахує час, то стала крадькома розгойдувати маятник, аби дні летіли швидше до весни.

Нарешті закінчувалася кутанина у валянки та ковдри. Вікна вже не намерзли, наставала рання весна. Могла цілими днями дивитися у вікно, як у кіно. Розтавав сніг, вода з пагорба шуміла вниз. Проти сонця витикалися перші травинки. Зайчення, озираючись, вискакувало на таловину, ворушило носом і хапало ниточки травин. На деревах світилися рожеві пуп'янки. Попід пагорбом сіялися жовті квіточки з круглими листочками, а між ними блакитні, голубі, фіолетові проліски, рожеві медяники, великий пухнастий ряст. І все те пахло, пахло, пахло! У три роки я вже мандрувала пагорбом, нахилялася до квітів, дихала і розмовляла з ними. Поміж квітами прудко бігали жучки. Коли підставиш руку, жучок залюбки піде в твою долоню, потім кумедно ворушить вусами, чеберяє лапками, немов відчувши небезпеку, злітає вниз і зникає у своєму безмежному світі.

Бурчак був для мене таїною. Сідала на повалене дерево черемхи, дивилася, як мілка прозора вода дзвенить між корінням дерев, як у ній ворущаться торішні грушки, листя, гілочки дерев. Біля бурчака жила тонка сіро-коричнева гадюка з білою короною на голові. Вона прилазила до мене, я брала її в пелену, гладила холодну шорстку спину й розмовляла з нею, називаючи "моя маленька гусінь". Гадюка завмирала, скрутившись кільцем, їй було тепло і нестрашно. Одного разу забрала її додому, притримуючи пелену двома руками. Коли бабуся побачила, що в пелені, вона скрикнула і зблідла. Гадюка впала на траву, а потім зашипіла, піднялася у півзросту і стала на порозі. Я й сама злякалася, відтоді на все життя залишився в мене острах перед усім, що повзе і звивається. Бабуся взяла мене за руку і сумно сказала:

— Погано, коли на порозі стає медянка. Можна втратити дім.

Моя перша хата була біленька, смішлива, як дівчина. На покуті за іконами синіли сокирки й волошки. Перед іконами висіла лампадка, яку бабуся запалювала тільки на свята. У хаті пахло квітками, сухими травами і нехворощю.

Мені здавалося: коли зачиниш двері на защіпку, ніхто вже не заподіє тобі зла і ти захищена від усього світу.

А одного вечора до нас прийшов бригадир, дядько Грицько, не кричав і не злився, як бувало раніше. Батько, побачивши його дивний настрій, запитав, чи можна притягти з лісу гілок, бо нічим у печі прокурить, а ночами ще холодно.

— Не потрібні тобі дрова, — кашлянув бригадир, — укрупнення йде, всі будуть до села перебиратись.

— Як, чому, коли? — сполошилися мати й бабуся.

— Я так думаю, — вів своє бригадир, — нас тут все одно не залишать. Хутір ліквідується. Треба всім знятися з місця і гуртом зачепитися в селі, на одному кутку.

Пам'ятаю, як розкривали нашу хату і стогнало залізо, ударяючись об землю. Як на підводі перевозили в село подушки, одяг, ступу. Як плакала в останню хутірську ніч мати, жаліла дворища, сад і ліс. Як вона нав'язала оберемок нехворощі, щоб забрати з собою, але оберемок не вмістився. І як я прощалася з бурчаком, розмовляла з деревами, викликала гадюку, але вона, мабуть, образившись за колишній страх, так до мене і не вийшла.

Глава тринадцята: шеф наказує

Повернулася до роботи після тривалої відпустки з твердим наміром почати заробляти гроші. Редакція вирувала, шумувала. Блимали

комп'ютери, шаруділи сторінки, коридором метався черговий випусковий. В моєму кабінеті на вікні лежала гора листів, які приносили і складали з усіх відділів. Перспективні теми розібрані, серед тих конвертів здебільшого пенсіонерські скарги: несправедливе розпаювання землі, відключення радіоточок. Мені у край треба було б розкрутити виграшну тему, щоб завестися і підняти професійний адреналін. Для цього — проникнути в редакторський кабінет, виставити ідею, як точку опори. Але сьогодні не той день. І сьогодні Зазора не в дусі.

Надумала вислизнути на чорний хід і податися в місто, але перед самими дверима почула голос із того боку коридора:

— Зайдіть-но до мене!

Відчувши на смак невдачу, я навіть не змогла повернутися. Просто зупинилася і стояла обличчям до дверей, немов перевіряючи в сумці наявність фотоапарата і диктофона.

Якщо бувають на світі якісь огидні слова, що їх ніколи не хотіла б чути, то це саме ті, коли редактор повертає з коридора і пропонує зайти до нього. Треба додати — у шефа ніс чимось нагадує модельний дамський черевик, який перевернули підбором догори. Його нинішнє викання і звернення на повне ім'я не обіцяє нічого святкового. Двері скриплять, немов опираються, редактор возсідає на трон і витримує паузу.

— Сподіваюся ви облаштувались на новому місці? Вистачило відпустки?

Мовчу, киваю, не нариваюся, бо знаю характер шефа — після такої прелюдії почнуться нарікання, виставлення перспективи і завалювання роботою.

— Знаєте, що за останні півроку ми втратили кілька позицій (далі йшла нудна констатація цифр і фактів). Ви тепер зі свіжою головою і, сподіваюся, свіжими ідеями (скотилася пауза, яку він витримав, порившись у настільному календарі). Так от, беріться за критику.

— Це не моє, сто разів говорила!

— Це все наше. Чи ви вважаєте, що...

Я хотіла йому розповісти про свою ідею, але редактор все одно її не почув би. Ідея була в тому, щоб відкрити в редакції прес-пункт. Цей пункт або прес-агенство могло б зосередити всю найважливішу інформацію за останні роки. Оскільки в обласних газетах вже не хочуть витратитися на власкорів, то ми б могли надавати їм послуги, приторговуючи новинами. Наші колеги досі потайки здирають у нас інформації, перефразовують їх і сунуть на шпальти. Корпункт потребував би журналіста і юриста, якого можна винаймати для відлякування інформаційних злодіїв. Не знаю, чи згодився б на це редактор, адже міськрайонна газета, як дворняга, стоїть перед усіма на задніх лапках. А редактори обласних газет використовують наші сторінки, як їм зручно. Зате на засіданнях медіа-клубу серед "свіжих" районок називають і нашу. Яке щастя, можна розчулитися до сліз!

Редактор проговорив кілька хвилин, але я не чула жодного слова.

— Думаю, що у вас все вийде. Якщо матеріал гострий і глибокий даю вам сторінку і гарантую премію. Невелику, звичайно.

Тепер можна йти. За дверима топтався випусковий, раз по раз натискаючи ручку, боявся гніву начальства. В коридорі горіла тільки одна лампочка, було темно, як у погребі. Я опинилася там уже без ідей і думок, так, немовби хтось натиснув Delete і все перекинув у смітницю свідомості, як непотріб...

А тепер треба вийти непоміченою, щоб ніхто не трапився на дорозі й не почав випитувати та співчувати. З деяких пір не вірю тим, хто нахвалює мої матеріали. От не вірю. Мабуть, це вікове. Коли тобі за півсотні, починаєш дивитися на людей з висоти утрачених ілюзій та з глибини незагойних втрат. Треба просто вийти, протиснутися вуличками міста з фотоапаратом. Треба все обмірковувати.

Біля редакції ряд велетенських тополь, на одній з них біля самої верхівки сидить дятел. Якщо дятел на місці, значить пощастить. "Привіт, друже! — гукаю зухвало. — Бачу, тобі легше добувається хліб насущний, ніж мені".

Треба спланувати бюджет, якого зроду не планувала. От не вмію поводитися з грішми. Не вмію! Але тепер, коли в мене є замок, кожна копійка має працювати на нього. З астрономічною точністю маю розрахувати витрати. Платня півтори тисячі гривень просто смішна, але щось же має залишатися. Навіть у їжака залишається їжа на пізню осінь. А я людина, я людина!

Глава чотирнадцята: діагноз

Зима завалювала глибокими снігами і палила сильними морозами. Старі дерева саду гнулися свистіли й гули, наче в них поселилося відьомське кодро. Щоранку з натугою відкривалися двері, за якими причаїлася снігова кучугура, доводилося прочищати стежку і носити воду з сусідньої вулиці.

У будинку було не холодно, — нестерпно. Вітер гуляв коридором, просочувався в безкінечні щілини. Марно було завішувати двері ковдрою, топити камін, вмикати калорифер. Стіни не тримали тепла. Крім того, трухлі дрова, які лежали в кочегарці, закінчувалися.

На мене насувалася депресія. Я відчувала помах її похмурих крил, коли вечорами біля електрообігрівача намагалася ввімкнути ноутбук і

писати щось для газети. Якби заробити гонорар, можна було б до весни зняти десь кімнату. Принаймні нагрітись в тій кімнаті, поплавати в ванні, спокійно заснути, притулившись до батареї. Бо ось уже котрий день мене трясло й морозило, кашель не давав заснути. Але матеріали не йшли, редактор дорікав мені за сірість — де твоя публіцистика, де твої саркастичні інтерв'ю? Та я й сама відчувала — криниця письма замулилася.

Я закрила для світу всі вікна і всі двері, вимкнула мобільний телефон. Моя єдина подруга Слава, яка працювала медсестрою в поліклініці, розшукала мене в редакції, коли після чергової летучки, я сиділа в кабінеті і тупо дивилася на монітор.

Слава з'явилася на дверях у білій шубі зі штучного хутра і в білій в'язаній шапці, мовчала біля порогу. Потім підійшла і сіла поруч на стілець.

— Де ти? Повернися звідти і поговори зі мною.

— Про що?

— Як себе почуваєш? Ти червона і важко дихаєш.

На Славу я не на жарт розізлися. Прийшла тут уся, як з північного саява, як уособлення спокою, тепла і нормальності. Такі ніколи не розмінюють житла на руїни.

— Ти не привітала мене з Новим роком і Різдвом. До тебе неможливо додзвонитися, — продовжувала вона.

— А мене обминули свята, розумієш? І що? Це світова проблема? Все нормально. Нор-ма-льно!

— Давай послухаю тебе, — Слава вийняла фонендоскоп і поклала його на стіл.

— Думаєш, якщо я обміняла квартиру на руїну, то це вже діагноз?

— Не заводься. Всі помиляються.

— "Помилялись не тільки люди, помилялися навіть святі, згадайте — Ісус від Юди мав останній цілунок в житті", — процитувала я.

Тут Слава піднялася і пішла до дверей. Вперше мені захотілося схопити на столі календар і пожбурити їй услід. Але по тому, як вона не могла засунути фонендоскоп у сумочку, зрозуміла, що можу втратити подругу назавжди. Слава була спокійна, як двері, дипломат найвищої ліги. І скільки разів вона подавала мені руку там, де інші криво всміхалися і йшли геть. Слава вміла вислухати, не боячись перебрати на себе твій негатив, не виставляючи захисту на зразок "і в мене суцільні неприємності", "і в мене суцільні болячки". Роками нас єднала дружба, ми ділилися останніми гривнями й останніми радощами, щоб підняти одна одну із несподіваної пастки, яку черговий раз підставляло життя.

І ось тепер, коли вона йде до порогу, мені треба схопитися зупинити її, бо можу втратити назавжди. Я продираюся крізь чорну депресію, піднімаюся зі стільця з твердою спинкою. Слава бачить мій порив, зупиняється. Я не можу ступити ті три кроки, щоб обняти її, ноги не йдуть. Але Слава дивиться мені в очі ще з образою, але з жалістю чи то з примиренням каже:

— Сходи до дільничного лікаря. Обов'язково!

Але в наших пострадянських лікарнях зроблено все для того, щоб не лікувати. Ти йдеш до реєстратури, а там сидить тітка з намальованим бровами й губами, наче лялька-вамп. Ти називаєш адресу, вона відшукує картку і пропонує тобі пройти гінеколога й флюорографію. Тітка бачить,

що ти ледве тримаєшся на ногах, але наполягає на своєму. Хоч би пацієнт і впав перед реєстратурою, вона торочить своє, бо в поліклініці такі Правила. Ось що головне! Ти маєш відсидіти півдня, щоб отримати дозвіл на так зване безкоштовне медичне обслуговування — оте їхнє обстеження, папірець десять на десять сантиметрів, який потрібен, мов свині наритники. Чому? Та тому, що гінеколог подивиться тебе абияк, для порядку, тричі списана апаратура просвітить твої легені задля годиться, опромінивши їх. Але суспільство не може звільнити людей від рабства в будь-яких його проявах. Не може! Така природа суспільства, воно встановлює правила і вимагає їх виконання. Це його спосіб пригнічення особистості. Якщо ти приймаєш ці Правила, то виживеш, а ні — то ні.

Але попри все відпрошуюся в редактора з роботи і таки йду до поліклініки, таки відсиджую біля кабінетів. Таки потрапляю на прийом до дільничного лікаря. Голова вже йде обертом і заносить на поворотах. Після флюорографії мені доводиться пройти ще й рентген легень. "Можна без рентгену, ваше право, але як нам встановити діагноз?", — розмірковує дільничний, якого не раз турили за пристрасть до зеленого змія.

Нарешті діагноз є — двостороннє запалення легенів і гіпертонічний криз — тиск двісті на сто десять.

— Ось направлення в стаціонар, — каже дільничний. — Якщо немає місця, ідіть просіться на денний. Але вам край треба лягати.

Місць немає ні в звичайному, ні в денному. На лавці в коридорі терапевтичного відділення сидить бабця, у якої гемоглобін шістдесят.

— Он у людини який гемоглобін і то ніде класти! — горланить чергова медсестра. — Пруться й пруться, скільки їх буде! Приходьте через два дні!

У голові немовби гудуть бджоли і лунають уривки фраз медиків: "рентген легень", "ваше право", "просіться, немає місць", "гемоглобін, гемоглобін", "приходьте, ніде класти".

Щосили тру скроні, піднімаюся і йду крок за кроком туди, де закінчуються їхні Правила. Мені відомо одне: тут, як і скрізь, правлять бал гроші. Прийди зараз хтось із місцевих магнатів, одразу розсунуть ліжка, випишуть трьох, чотирьох, скільки треба. І покладуть його в окрему палату. За порогом починаються інші Правила. Там проїжджа частина дороги, і там треба триматися, щоб не впасти. Інакше тебе переїдуть, розімнуть, розчавлять, рознесуть і розметуть. У висновках напишуть, що ти порушила Правила.

Того ж дня опинилася в двокімнатній квартирі Слави, де вона жила, а точніше живе й нині зі своїм полковником у відставці. Слава вранці і ввечері штрикала мені антибіотики, від яких рвало заднє місце. В обідню перерву вона умудрялася ставити крапельницю. Решту часу я спала, притулившись до батареї, мені снилися літні сні: море, пісок, човен з вітрилами.

Слава послала чоловіка до мого будинку, щоб передав записку квартирантові, але на наш великий подив там нікого не було. Не проглядався навіть слід від "Фольксвагена", все занесло снігом. Відставник замкнув двері кочегарки з допомогою ланцюга, записку про всяк випадок залишив у щілині вхідних дверей.

Я вже не думала, чи хтось грабує будинок, чи перекидає речі в моїй кімнаті на другому поверсі, чи скриплять уночі сходи під чужими ногами, порикуючи, мов звірі. Навіть про сніг на горищі, який там вивершувався мов айсберги, згадувала час від часу лише на мить.

Вечорами крізь сон чула, як шепотілися Слава з Валерою, вкриваючи мене ще однією ковдрою або переносячи телевізор у свою кімнату. Перед кожною дозою ліків мені належало поїсти або хоч випити чаю з

агрусовим варенням, на що йшли колосальні зусилля. Вони масажували, ставили гірчичники, але все те відбувалося майже без моєї участі, а після процедури я знову провалювалася в сон.

Валера наполягав, щоб Слава привела додому лікаря. Слава говорила, що аналіз крові в порядку, але чому не проходить слабкість, вона не знала. Зате знала я. То була глибока чорна яма депресії. Вибратися звідти все одно, що одужати.

Глава п'ятнадцята: в товарному вагоні

Несподівано завесніло. Савка зупинився посеред вулиці і завсміхався слабкому ленінградському сонцю, яке спиналося на сході. Він не знав, куди йти. Боліли обморожені пальці на ногах, хотілося їсти. Він повернувся до станції, згадавши, як допоміг йому дядько Чорний. Напевне й тут є кочегарка, напевне хтось там орудує лопатою.

Йому не йшла з думки Рубін. Жінка залізла до товарного вагону вночі, коли від холоду він уже не міг розмовляти. Вона розкрила свій велетенський кожух, вийняла руку з одного рукава і одягла на нього, потім застібнула всі ґудзики. Жінка весь час щось говорила, але він не міг її чути від холоду. Вона загорнула його ноги куфайкою, якою він накривався, а потім піднесла йому до губів якесь пійло. Савка заснув, а прокинувся від того, що йому зробилося гаряче. Він намагався випручатися, але не зміг. Рубін спала, схилившись на нього, він чув її дихання, чув польовий запах її розкошланого волосся, що висувалося з-під хустки. Після матері жодна жінка не наближалася до нього так близько. І він глибоко, тоскно, гірко відчув, як давно не бачився з матір'ю. Чому він не поїхав до неї в селище? За що він на неї образився, адже мати була підневільна? Чому він не розпитав про неї, коли вирвався з патронату? Він гірко до сліз подумав: на всьому світі немає й не буде людини, котра любила б його більше, ніж мати. І злякався того, як він далеко від неї. І зрозумів, уперше зрозумів, що побачить її не скоро і хтозна, чи побачить колись взагалі. Від того йому захотілося вилізти на

промерзлий дах вагона й завити на цілий світ. Мамо, мамо, що ж я накоїв? Якщо ви чуєте мене, то простіть мені й допоможіть.

Савці здалося, що на мить товарний вагон освітило полум'я грубки. Здалося, що він побачив у тому світлі її обличчя, сумне й покірне. Здалося навіть, що мати всміхнулася до нього.

Поїзд летів, гуркотів, скреготіли гальма, сварилися колійники. Поруч в одному кожусі з ним спала чужа жінка, яку йому послано на допомогу, на те, щоб він не змерз і не загинув.

Він відчував поруч її пружне гаряче тіло, яке пахло соломою, худі, як скоринка руки. Його тривожило те, що вони тільки вдвох, що зрідка світло місяця проявляє її виразне обличчя зі смоляними бровами. Часом поїзд калатало на всі боки, немовби от-от вишвирне з колій і він полетить з насипу в чорну безодню. Несподівано для себе Савка вільною рукою став притримувати голову тієї жінки, щоб вона не прокинулася. Його пронизувало досі незнайоме тепло, йому хотілося обняти її всю, притиснути ще міцніше, ніж тиснув обох їх кожух. Він чув як барабанить його серце, немов на сполох, боявся, щоб не почула це вона. Але жінка поворухнулася і раптом гаряче зашепотіла:

— Я Рубін, Рубін, а ти хто? Тебе як звати?

— Савка я.

— Років тобі скільки?

— Чотирнадцять.

— Ти білорус, білорус, кажи? Бачу, що білорус, а я рома. Циганка по-вашому.

— Куди... ти їдеш?

— Ми разом їдемо, разом! — зареготала жінка. — В Ленінград, ясно тобі?

По тому вона повернулася до нього, засовалася заштовхала його, скинула велику шерстяну хустку. І раптом він відчув біля себе щось кругле м'яке і соромітне. Савці здалося, що його ошпарили кип'ятком, він скинувся й одхитнувся. То були її оголені палаючі груди.

— Чого ж ти, дурнику? Ну давай пограємося! У тебе що, цього ніколи не було?

Савка відчув, що він відривається від дна вагона й піднімається вгору, мов на крилах. Він уже не володів собою, така дика сила його схопила, що забув про весь світ. Забув про патронат з його босяцькими звичаями і Волом, забув про Верчика з відрізнаними косами, забув про батька, що закладав за спину руки і ходив немов на асфальті чеканив чобітьми слова. Він забув навіть про матір, за якою голосила його душа.

В ту мить Савка переступив одвічну порочну межу світу, за якою починалося доросле життя. Він піднімався і падав, летів, розпластавшись, як мертвий. А коли за дощаними стінами вагона, мов паросток, прорізався новий день, хлопець боявся відкрити очі й подивитись на ту, яка спала поруч з ним у кожусі. Він соромився своїх поцілунків, бо досі жодна жива душа не цілувала його в губи, соромився обіймів, бо не вмів навіть обійматися. Затуливши повіки він тут же знесилено засинав і перед ним з'являвся суворий, замкнутий батько, який сидів за столом, склавши перед собою зморщені руки. Хлопець часто думав про батькові руки, які були немовби не його, а зняті зі старої людини. Мабуть, тому він ходив, закривши за спину ті не свої руки.

Савка згадав, як у патронаті хлопці говорили про дівчат, як вони малювали жіноче тіло на обривках паперу, на обідраних тумбочках, як вони ржали, аж ревіли, немов підстьобуючи батогами свою недозрілу

бунтівливу плоть. Він то провалювався, то кидався зі сну, смикнувшись усім тілом, наче вдарений струмом.

— Ей, хлопче, та ти весь гориш! — скрикнула циганка.

Вона знову простягла йому пляшечку з вином, дістала його торбинку з печеною картоплею, що змерзлася на камінці. Тут він уперше подивився на неї — маленька, немов п'ятикласниця, з розметаним чорним волоссям і з якимось неймовірним червоним мереживом під кофтиною. Вона сховала в кишені картоплю, щоб відтала, а потім загорнулася з головою в кожух і прошепотіла, немовби крізь гуркіт поїзда їх міг хтось почути:

— Іди до мене, зараз я тебе лікуватиму.

Вони знову провалилися в жар і лід.

Савка відкрив очі, встав, але тут же, скрикнувши, впав на мерзлу солому. Боліли пальці ніг, які він приморозив і яких у гарячці не відчував. Саме ця тиша, мабуть, і розбудила його. Вже не гуло, не бахкало й не стукало, ледь-ледь, мов крізь сон, поскрипували дошки вагона. Він прикрив Рубін кожухом, перемагаючи біль, знову піднявся. Похитуючись, тримаючись за стіну, підійшов до дверей з надірваною дошкою. Поїзд стояв. На небі не було ні хмаринки, але раз по раз здіймався вихор, пеленою хапав сніг і розсипав його, як пилюгу, навколо.

Станція була невеличка, чорніли хатини, розкидані попід ярком, завивисто скавулів неподалік собака, немов скаржився на голодне життя. Савка прочинив двері, зійшов униз, озирнувся. Паровоза біля вагонів не було, схоже, їх відчепили і загнали в тупик.

Треба було б у когось розпитати про паровоз, але він не вмів говорити по-російськи і не знав, як звернутися. Метрів за сто від нього стояла жінка з металевою палицею в руках. Хлопець сяк-так

пошкандибав у її бік, на ходу хапаючи сніг і прикладаючи до запечених губів. Коли він привітався, жінка повернула до нього обвітрене бурякове обличчя, якусь мить мовчала, оглядаючи виношену куфайку, яку подарував йому Чорний, обмотане ганчірками взуття. "А де паровоз?" — запитав Савка. Вона все дивилася на нього з подивом чи з осудом, він так і не зрозумів. Потім мовчки кивнула і махнула рукою, повівши його до станційної хатини.

Там горіла грубка і парувала в горняті вода. Жінка налила йому кип'ятку, запареного на гілках, поклала сухий окраєць і вийшла. Савка чув, як вона гукала когось за порогом:

— Ковальов, ти гдє? Ковальов!

А щоб його забрала напасть, твого Ковальова, подумав Савка. Не могла сказати, куди подівся паровоз і скільки його ще чекати. Він уже збирався вийти, але перед ним стало двоє чоловіків у міліцейському одязі.

Хто такий? Куди їдеш? Покажи метрики. Метрики у Савки не було, зате було велике бажання позбавитися цього спілкування, яке нічого доброго не обіцяло. Він хотів прослизнути низом, але його схопили за комір і кинули на лавку. Савка ошкетинився, але зачепився ногою за відро, скрикнув і знепритомнів.

Отямився він у присмерку довгого білого коридора, в ліжку. Подумав: яке ж воно підступне, це життя. Б'єшся з усіх сил, рвешся на частини, щоб вирватися з полону, відмовляєшся від тепла і їжі, тікаєш на край світу, щоб здобути професію, працювати і нормально жити, а тут, за сотні кілометрів від патронату, знаходяться нові узурпатори, які хапають тебе за комір і тягнуть казна-куди. Чому такі речі трапляються тоді, коли ти вже на порозі нового життя?

Його мучило двоє запитань, на які він шукав відповіді: де він і де зараз Рубін? Савка поворушив ногами, відчув біль, але той біль був уже не такий гострий. Він побачив, що йоги обмотані бинтами.

Глава шістнадцята: про зраду

Ми їдемо саньми в село. Попереду сидить батько, підганяє старого шкільного коня Орлика, який пирхає і дихає густою парою. Між батьком і мною на сіні лежить кабанчик, у якого мотузками зав'язані ноги. Кабанчик порохкує, немов хоче заспокоїти, що нікуди тікати не збирається. Я дивлюся в його маленькі тихі очі, торкаюся холодного мокрого рила, в якому заведене дротяне кільце, щоб не рився під стіну. Прикриваю кабанчика драним рядном і гладжу шорстку ковану спину. Сніг шурхотить під полозками, за спиною червоно сходить сонце.

З висоти п'ятирічного досвіду розумію, що кабанчикові довго з нами не жити. Колись удосвіта прийде дядько Яким, мати рано розтопить грубку і наставить грітися багато води. Потім дядько з батьком підуть у сарай, прив'яжуть до кабанчика вірьовку, витягнуть на подвір'я. Кабанчик не розумітиме, що таке з ним роблять, чому вірьовка врізається в тіло, і впиратиметься, рвонеться з рук, а вони його схоплять, повалять і заколють. Потім дядько витре ножі, набере повну чашку крові і вип'є. Цівка крові довго буде в нього засихати на бороді, і я боятимуся колія. Дірку, з якої цибенітиме кров, заткнуть ганчіркою, а самі прийдуть снідати. Батько хвалитиме дядька Якіма, який заколов так, що "й не пікнув", а дядько, не звиклий до похвали, перекине чарку і перепитає, чи є гречана солома для осмалу, чи тільки пшенична. Кабанчика осмалять і скребтимуть ножами, а я дивуватимуся, чому він у сараї був такий великий, неповороткий, а тут лежить собі не товстий і не довгий.

— Тату, а наш кабанчик іще не доріс? — питаю батька з надією.

— Та ще підсвинок, — каже він, не повертаючись, — але годувати його нічим. І картоплі вже мало, і дерті ні пилини.

— А буряки, буряки ж у ямці є, — нагадую.

— Так то ж для Лиски. Лиска навесні отелиться.

— Тату, а кабанчиків ж небагато треба. Хай би він ще підріс, на ньому там ні сала, одні шкурки, — хитрую, згадуючи бабусині слова.

— Розумниця ти в мене, — усміхається батько. — На осінь у школу віддамо.

По тому батько зіскакує з підводи, бо далі йде Боса гора і дорога круто спускається вниз. Орлик пирхає, зупиняється, задкує, але батько підв'язує до полозка гальмо і бере коня під вуздечку. Я найбільше боюся цієї гори, яка нагадує припічок. Боюся дивитися вниз, на село, що простяглося над річкою. Старий Орлик з трудом утримує сани, я лягаю на сіно поруч з кабанчиком, бачу, як від його ока і до рила пролягла вузьенька мокра доріжка. Він усе зрозумів! "Прости, прости, прости!" — шепчу я безіменному кабанчикові і заходжуся сльозами, ховаю обличчя в сіно.

Батько зривається на Орлика, який раз по раз смикає посторонки, хоча ступає боком, обережно, бо слизько.

Кабанчик лежить поруч, порохкуючи, не зводячи сумних очей, у яких застиг тихий жаль до мене, до батька, до Орлика, до всього світу, який виявився таким жорстоким.

— Можеш не боятися! — гукає батько, зіскакує на сани, і ми їдемо тепер швидко й весело.

Проте щось не дає мені підняти голову й дивитися на село, де так багато хат, людей, де їздять навіть машини, яких я бачила всього два рази.

Вже за півгодини кабанчика завели до холодного сараю без помосту. Затяжна весна перейшла в дощове літо. Хата в нас була маленька й сира, під соломою, спали всі покотом, на поличку. Як тільки обсадилися, батько почав копати котлован на найвищому місці у дворі.

Навколо було багато сусідських дітей, але вони не вміли ні лазити по деревах, ні плавати, ні стріляти з бузинової дудки. Ті діти здебільшого грали в квача, галасували, билися, викрикували слова, які в хуторі були суворо заборонені. Вулички тут петляли сюди-туди, наче скручене мотуззя, а корів пасли в череді ген далеко від хат.

В те перше літо я так і не змогла подружитися із сільськими дітьми. Ми з батьком щоранку запрягали Орлика і їхали то по пісок, то по глину, то по дрова. Віз торохтів крученими дорогами, батько запитував:

— А як далі їхати ти знаєш? Де наша хата?

— Хата під соломою, бовдур цегляний! — вигукувала я.

Він на радощах реготав, стріпував чорною гривовою волосся. У нього був сильний низький голос, і коли він під настрій починав співати, дивилася на нього побожно, знала, що саме за цей голос мати і згодилася за нього вийти. Без любові.

Любила вона іншого, але той інший виїхав з хутора, щоб учитися на лікаря. Звали його Василь. Він обіцяв повернутися і забрати її в місто, але приїхав через п'ять років з панею. Так хуторяни називали — паня. Вона пошпортала долівку свекрів підборами, походила по хутору напахчена й напудрена, як лялька. Мати прочула, утекла в ліси голосити. Там був дух нашого прапрадіда, який піднявся з могили. Той дух і привів її на галявину до конвалій. Вона вдихала пахощі дрібненьких білих квіточок, а дух людським голосом шепотів:

— Ось бачиш, нічого не змінилося. Ліс тріпоче листям, птахи вирують, усе цвіте. Тебе хтось зрадив, але ж він тільки людина.

Там, серед лісу, мати вперше почула дивовижний голос хлопця, який ішов до хутора навпростець.

Співай співай, соловейку, всіма голосами,

А я сяду та й заплачу дрібними сльозами.

Хлопцеві було всього сімнадцять. У білій полотняній сорочці, у полотняних штаних, фарбованих вільховою корою, босий, він стояв перед нею і все закидав назад буйну чорну чуприну. Вона сиділа на пеньку, довга пухнаста коса спадала до конвалій.

— Яка дівчина! — замість вітання вигукнув юнак.

— Хто тебе навчив такої сумної пісні? — спитала вона.

— Мати колись учили. Ти чия?

— Чия б не була. Не про тебе.

— А як посватаюся, що скажеш?

— Скільки ж тобі років, сватальнику?

— Двадцять... двадцять два, — прибрехав він.

— А мені двадцять сім, ти чуєш? Іди собі.

Але духові прапрадіда захотілося, щоб вони були разом.

Глава сімнадцята — чорна крапка за рогом

Молодий сніг освічував двір і вулицю, спочатку мені здалося, що наступає світанок. Але годинник показував чверть на першу ночі. Я вийшла і побачила, що в сусідній кімнаті працює телевізор. Валера спав, як немовля, біля нього лежали розсіпані листки, густо списані його мурашиним почерком.

Після виходу на пенсію чоловік моєї подруги зайнявся проблемою модернізації економіки. Всі, хто з'являвся на порозі цього дому, знали про його ідеї вдосконалення державного устрою та змін в організації виробництва. Валера сповідував колективістські цінності, намагався поєднати промисловість та аграрний сектор. Тобто якийсь фермер і якийсь директор молокозаводу створюють спільне підприємство, банк, розробляють спільну програму, тарифні сітки. Можливо, ця ідея не позбавлена здорового глузду, але Валері катастрофічно не вистачало економічної освіти, і всі його дослідження базувалися виключно на особистому досвіді та спостереженнях. Окрім того, Валера-відставник не визнавав наукових досягнень у цій галузі. Колись я принесла йому підшивку журналів "Економіка і фінанси". Він відкрив кілька сторінок, тут же заплутався в термінах і розрахунках, взявся за голову і, зрештою, почав нервово бігати по квартирі, вигукуючи:

— Це хвороба століття, люди навмисне все ускладнюють. До чого тут цифрова агонія?

Я намагалася йому пояснити, що це наукові розрахунки.

— Ось послухай, все дуже просто. Змичка агро і промислового секторів. Змичка, розумієш?

Валера стискав руки в кулаки і бив ними назустріч, пальці об пальці, щоб було зрозуміліше, як це має відбуватися. Я намагалася його переконати, що приватна власність шукає оптимальні шляхи для

створення надприбутку. І гендиректори навряд чи підтримають його ідею.

Валера діставав із шафи почату пляшку коньяку, виходив на балкон. А коли повертався, малював на листках схеми тієї змички, тикав під носа всім, хто траплявся на очі, і зрештою робив висновок, що я, а також його дружина, всі родичі й друзі проти вдосконалення суспільного устрою.

Одного разу він притягнув додому чоловіка з непристойно довгими вусами, який назвався народним экс-депутатом, розтлумачив йому свою змичку. І той зрозумів. На radoщах вони випили все, що було в барі, Валера засунув йому в кишеню ті необґрунтовані дослідження, а сам розмістився на дивані й загрозливо захропів.

Слава поза очі називала Валеру Три Напасті, вислуховувала всі його сентенції і коментувала з відвертим сарказмом. Проте він слухав її з дитячою покірністю так, ніби дружина червоним олівцем, як учителька, виправляла його помилки, а він, мов учень, повинен був переписати все начисто.

Другого ранку після візиту экс-депутата сусідка знайшла в під'їзді розсипаний рукопис з помітками на полях: розпочато тоді-то о такій-то годині, дописано, виправлено тоді-то. Вона вкинула все те в сумочку й пішла на роботу, розмірковуючи, як використати папір, де майже не було чистого місця. Три Напасті заходився чекати листа з Верховної Ради, слухав по радіо сесії й заглядав до поштової скриньки не раз на день.

Якось, не знайшовши в домашній аптечці серцевих крапель, він подався по ліки, купив одразу кілька пляшечок "Трикардину", "Корвалолу", "Пумпану". А коли повернувся додому, його чекало велике відкриття. В кульку, де лежали ліки, кожна пляшечка, щоб не розбилася, була дбайливо загорнена в стандартні аркуші паперу. Ті аркуші він упізнав одразу, але не йняв віри — то був проект його економічної революції в Україні.

На Валеру нападала самотність і спустошеність. Його квадратне тіло, покладене долілиць, нагадувало чорний квадрат. Так бабця з аптеки і невіглас із довгими вусами розбудили в патріота праведний гнів. Він вирішив, що рукопис викрали агенти опозиції, які проти покращення економічної ситуації державі. Він припхався до аптеки, гримнув дверима і так розревівся, що дерев'яна хатка затряслася. Йому витягли на прилавок третю частину рукопису, що залишилася (решта вже пішла по людях у вигляді обгортки до флаконів та ампул). Три Напасті бився головою в тонку стіну аптеки і рвав на собі волосся. Тим часом бабця-фармацевтка захопила стратегічний об'єкт — телефон, набрала номер міліції. Ночувати б Валері у підвалі за тонкими ґратами, якби дільничний, котрий тут же придирикував на скутері, був не такий молодий. Хлопчик розгубився, бо запідозрив глибокий смисл у вигуках "це політична змова!", "це смерть ідеї!", "крах модернізації державного устрою!".

Дільничний посадив Валеру позад себе й вони подалися у відділення. Була вже осінь, свіжий північний вітер остудив патріотів думки, і перед самими дверима він осівся, схилив голову та попросив дозволу розібратися зі складною політичною ситуацією в державі наодинці з собою. Як остаточний аргумент, Три Напасті сунув у кишеню міліціанта грошову одиницю з портретом Грушевського "на бензин".

Тепер ось Валера лежав з уявною небезпекою для життя, перед ним усю ніч працював телевізор, який від напруги міг вибухнути, біля крісла валялися списані листки, як свідки непоясненого патріотизму.

Слава була на нічному чергуванні, на кухні стояла нерозігріта вечеря, непомиті чашки, які Валера мав звичку перекидати вгору дном. Пахло вивіреною кавою. Несподівано я відчула себе чужою в цій квартирі, ніби не знала її ніколи, а насправді прожила тут дев'ятнадцять днів...

За вікном перестав сніг, пішла якась людина вгрузаючи, витягаючи ноги і перевалюючись збоку на бік. Людина віддалялася, скоро перетворилася на чорну крапку і зникла за рогом, лишивши за собою сліди, які взявся завівати вітер.

Ось так і ми мандруємо життям, як випадкові перехожі, а на нас хтось дивиться з вікна, відхиливши товсту занавіску. Людина живе у своєму теплому кублі, її дорога тисячами стежок виходить у великий світ. Тисячами! Все, що ми маємо, таке нетривке, ненадійне, невічне, ці стежки можуть обірватися в одну мить. Необачний порух — і твоє тіло летить у прірву. Нас підстерігають аварії, хвороби, природні катаклізми, вороги. І звичайні випадки. Над усім цим — невидимий диригент, той, хто стоїть за товстою занавіскою.

Добре, що життя так влаштоване — кожен має крутити своє колесо, аби вижити. Якби не це, людина могла б зосередитись на сутності свого існування. Яка це трагічна сутність! За всю історію ще ніхто не знайшов іншої дороги, крім однієї — дитинство, юність, старість і смерть. Віками йшли пошуки дороги до безкінечності, — поховання у склепах, бальзамування, заморожування, еліксири молодості, сироватки. Та Вічність лиш скептично всміхалася на ці потуги, і у відповідь скидала катаклізми, інфекції, епідемії, катастрофи, пожежі, війни.

На мить відчула себе чужою в цьому помешканні так, мовби забракло повітря. Почала одягтися й збирати речі. Куди можна піти серед ночі в глибокий сніг і лютий мороз? У мене не було дому, крім зруйнованого замку на вулиці Свободи. Але ті порепані стіни й струхлі вікна, ті двері наохляп і сходи, які завивали під ногами, раптом покликали мене. Я гостро відчула, що потребую дому. Кожна людина перед очима небезпеки прагне відчувати себе захищеною. Мені захотілося розпалити задимлений камін, поставити на плитку турочку і заварити чаю з чебрецем. Захотілося почути, як бавиться вітер, висвистуючи у піддашші, як ховаються на горище пташки, дряпають лапками коробку й попискують.

Ось прийде літо, поїду на Чернігівщину, попрошу в когось велосипеда. А там якось дістануся до хутора. Нашморгаю насіння нехворощі і насію біля вхідних дверей. Той будинок таки стане моїм домом. І мені запекло від думки, що на горище замку намело кучугури снігу, які розтануть і потечуть крізь стелю брудними плямами. Уявила, як

змітаю і збираю той сніг, як зношу по драбині відра і висипаю за кочегаркою. Мабуть, вперше за останні місяці подумала, що не здамся, відбудую замок, зроблю його міцним і довговічним не тільки для себе, а й для тих, хто житиме потім і потім.

Глава вісімнадцята, про мандрівку в драному чоботі

Савка провів у лікарні більше місяця, наприкінці квітня 1961-го року робітничим поїздом він приїхав до Ленінграда. Всю дорогу, а це більше трьох годин, думав про Рубін. Вони не домовлялися зустрітися. Але хлопець знав, що цигани тримаються ближче до станцій і вокзалів, сподівався там її знайти. В лікарні йому подарували чоботи колишнього фронтовика, який помер від гангрені. Ліва халявка було розрізана згори до самої кісточки, напевне, розпенехали, коли знімали взуття з того нещасного. Савка сяк-так стягнув чобіт до купи сировою ниткою. На ньому була також сатинова сорочка з незручним косим коміром, солдатське галіфе, куфайка і вицвіла сіра кепка.

Він усім називався сиротою, люди, які йому зустрічалися, вірили, майже нічого не розпитували. Слово "сирота" було, як перепустка. Зійшовши з поїзда на околиці Ленінграда, він побачив маленькі двори, де вирощували овочі і тримали курчат, тьмяні вікна дерев'яних хатин, у які ніхто не дивився, як в очі покійників.

В кінці вулиці перед хлопцем постав чималий чорний будинок з жерстяним дахом, над яким висіли крони корчуватого дерева. Продовгуваті високі вікна були без занавісок, отже, то була не лікарня і не патронат. Найбільше він боявся патронатів з їх убогими плитами, на яких пригорала їжа, з їх холодними спальнями і вічно забитими коридорами. Савка ненавидів патронати. І хоч багато хто радив пройти через патронат, щоб отримати метрику, хлопець всіляко уникав цього.

У дворі невідомого будинку Савка побачив гору товсто нарубаних березових полін. Із досвіду мандрування хлопець затямив, що, перш, ніж

зайти, треба заглянути у вікно або підслухати під дверима. Він так і зробив. У величезній кімнаті стояли саморобні парти і було битком набито дітей. Діти не галасували, не виривали одне в одного з рук чорнильниці, як бувало в них у патронаті. Коли продзвенів дзвінок, до кімнати зайшла жінка в темному одязі, поклала книжки на стіл. Висока, тонка у чорній сукні з білою косою, що спадала аж за пояс, вона здалася йому несказанно гарною. Він відійшов од вікна і подивився на себе очима цієї жінки. Чоботи, які здавалися йому подарунком долі, виродкувато світили порваною халявою, а вицвілий виношений одяг немов відкидав його до іншого світу. Війна залишилася в минулому. Мало хто носив звичайні кирзові чоботи, молодики одягалися в черевики і напівчоботи, метляли холошами широких, як спідниці, штанів.

Савку давив смуток. Він не те, що не міг так одягатися, а навіть не знав, що далі їсти, бо торбинка з сухарями, які вдалося насушити в лікарні, вже дуже схудла. "Кому потрібне моє життя в такому безмежному світі? Через що мені довелося розлучитися з матір'ю, батьком, з рідним домом? Чи повернуся я ще колись у своє селище, де вікнами на схід стоїть рідна хата?" Хлопець не знаходив відповіді на жодне запитання, і від того його смуток ставав дедалі глибшим.

Дерево над будинком тримало гнізда, які колихалися під кожним подихом вітру. Він задивився на ті гнізда і тут відчув, що хтось позаду схопив його за комір, почув грубий окрик:

— Ось ти де, паршивцю!

Біля нього стояв чоловік у шинелі й гімнастерці, справжній солдат із гнівно перекошеним обличчям.

Чоловік приволік його в будинок, затягнув у бокову кімнату і кинув на підлогу. Савка навіть не ошетинився. Відчув залізні кулаки того дядька, який невідомо чого на нього визвірився, відчув, що краще не

заперечувати й не боротися. В кімнаті було повно старого мотлоху, поламані стільці, сокири й лопати, порожні мішки.

Він ліг на той мотлох, навіть не настеливши собі ганчір'я. Пізно ввечері з того боку стукнув засув, дядько вдарив його чоботом під бока і, не дочекавшись, доки Савка прокинеться, поволік його коридором. Хлопець опинився в тій кімнаті, де допіру жінка з білою косою проводила урок. Дядько, сапаючи повітря чорним беззубим ротом, швирнув його в двері. Савка впав біля дошки, боляче вдарившись об підлогу. За мить ним оволоділа жага помсти, йому захотілося прибити дядька, схопити його в руки й тріпати ним, як ганчіркою, а потім щосили вдарити об парту так, щоб він упав, заюшений кров'ю. Дядько вийшов у коридор, напевне, хотів когось погукати, а Савка тим часом схопив кочергу біля грубки і став за дверима. Щось його підкинуло, може, відчуття небезпеки, може, злість і безвихідь, що на них наштрикався безліч разів. Він стояв із закритими очима. Коли дядько з'явився на порозі, гухнув його кочергою по голові, безпомильно, не дивлячись.

Дядько похитнувся, страшно глянув на нього вивернутими очима, опустився на підлогу, по-тваринному закричав, став битися в судомках. Савка подумав, що це смерть, він ніколи не бачив, як люди помирають. Гасова лампа на вікні блимала, напевне, вже ні на чому було горіти. Савка хотів тікати, рушив до порогу, але в коридорі почулися кроки. Коли жінка з білою косою зайшла, він весь тремтів і не міг мовити ні слова.

Трохи згодом вони сиділи в тісній кімнаті, прибудованій до школи. Жінка налила йому кип'ятку і поклала тульський пряник. Вона говорила, немов сама із собою, можливо, через трагедію, яка висіла над нею, як брила.

— Як тебе звати, часом не Володею? Хоча ні. Це рідкісне ім'я.

— За нього ти не хвилюйся, в нього чорна хвороба, скоро очуняє.

— Ти росіянин? Хоча ні, ти, мабуть, білорус, відчувається акцент.

Савка давно звик, що його називають білорусом і навіть пишався, що зумів приховати, хто він насправді. Але зараз його щось підривало. Він злився на себе за свій страх смерті, злився на цю жінку, яка відчула його страх. І несподівано для самого себе сказав:

— Я не білорус. Я хохол з північної України.

Жінка подивилася на нього довгим поглядом:

— Шкода, що так. А я литовка, чув про Литву?

— Шкода, що я затесався сюди між вас, в Росію? Що ви привели мене до себе в кімнату і розливаєте переді мною чаї? А я нікчема, нікчема з далекої країни.

— Ні, хлопче, не те. Все не те. Шкода, що ти себе так називаєш. Людина не повинна принижувати свою... свій етнос. Тебе може хто завгодно називати хохлом, ув'язнювати, топтати, пекти розпеченим залізом. А ти не маєш права. Ти повинен пам'ятати, хто ти і звідки, розумієш?

— Та якби я хоч раз сказав...

— А ти скажи і побачиш, скажи!

Вперше за довгі місяці поневірянь Сава забув, що в нього немає метрики, що в нього немає даху, немає нічого, і що на кожному кроці може напоротися на міліцію, яка знову запроторить його в патронат. Забув, як далеко він від домівки, забув, як давно він бачив матір. Замок і забігав по кімнаті. Щось у ньому перевернулося і зародилося нове, сильне, нестримне як ураган. Він відчув себе не втікачем, не патронатським вуркаганом, а кимось вищим. Відчув у собі частку своєї

землі. Відчув, що за ним стоять засніжені поля і скирти, які зі свистом пролітали за дверима товарняка. Що за ним — чорні ліси і залиті талою водою долини. За ним Україна, яка приїхала разом з ним.

Це нове сильне відчуття, несподівано розбуджене чужою людиною, було не те, що він почував до Рубін. Савка не знав, що з цим робити, як його берегти чи виставляти напоказ. Від усвідомлення своєї вищості й причетності до чогось хлопцеві захотілося піднятися на повний зріст, розправити плечі й піти вулицями, дивлячись людям в очі не соромлячись зашитого чобота і старого галіфе.

Жінка з білою косою подивилася на нього усміхнено:

— Лягай біля грубки. Завтра я відвезу тебе на Макіївський, до ваших. Спи.

Ленінград його вразив. Місто, яке він бачив за вікнами трамвая, вирувало й пінилося, здіймалося багатоповерхівками, гуділо, ревіло, гомоніло. Немов окрема держава. Він побачив Неву, вкриту синім, аж зеленуватим льодом, мости, що, як мовчазні велетні, здіймали вгору руки.

Його здивували люди. На вулицях з ним заговорювали, як зі знайомим, проводжали й показували, як пройти швидше.

Глава дев'ятнадцята — світло твого сповитка

Бачу, як зараз: через маленькі вікна пробивається до кімнати сонце, мов просіяне крізь сито. Мати сидить біля столу, говорить з бабусею про хутір і раз по раз переходить на плачі. Тоді, навесні шістдесят першого, мені виповнилося шість років. Я росла самотньо між конвалій та зозулиних черевичків. Між пташок і ящірок. Між проваль і урвищ, над бурчаком, який ніс тиху пісню через коріння дерев. Так росла й моя мати.

Наша хата стояла в оточенні дерев, ми звикли їх бачити скрізь, щодня, звикли, що вони нас захищають, гомонять з нами, зустрічають нас.

Коли ми переїхали, матері було тридцять вісім років. Вимучена далеким ходінням до села, бо влаштувалася санітаркою в лікарню, вона виглядала на сорок вісім. Хвилька волосся, яку завжди викладала після миття, несподівано посивіла. Мати немов поменшала, в неї ні до чого не знімалися руки.

Бабуся — зовсім інакше. В хутір її видали заміж за вдовця в шістнадцять років, через сирітство, а виростала в селі. Тут були її подруги, далекі й близькі родичі, спогади дитинства.

— Що ти розходилася, — втішала вона матір, — всі переїхали, нічого вже не зміниться. Так треба державі.

— Кому треба, той хай і живе. Моя душа в хуторі.

— Нам пощастило, на якому хорошому місці купили хату. Куркульське дворище! І річку видно, і левада поруч, і до всього близько.

До хати зайшов дід Іван, бабусин брат.

— Знов тії самої співає? — кивнув на матір. — Ти хоч би дитину не лякала! Ходімо зі мною, — подав величезну руку.

Ми виходимо в сіни, там зібралася тала калюжа. Дід вихлюпує воду, кладе до порогу цеглу, щоб не мокріло знадвору й каже:

— І ти за Нехворощем сумуєш?

Я перемовчую, щоб не заводити діда.

Він розповідає, який достойний чоловік жив колись у цій нашій хаті. Була в нього ціла стайня коней, за тими кіньми приїздили навіть з Росії. А полотна ткали десять скринь, як почнуть білити навесні, то всю леваду застелять. Звали чоловіка Худик Яків Софронович.

— Дідусю, а ви знаєте, хто такий держава?

Він замовкає, здивовано дивиться на мене згори вниз.

— Та знаю, бодай би ніколи не знав!

Ми йдемо обніжком до дідової хати, він кремезний, сутулий, ступає важко, немов аж скидається. На фронті три дні лежав у снігу під Сталінградом, відморозив пальці, застудив ноги. Коли повернувся додому, то з його бабою жив інший чоловік — Кузьма. Дід вигнав Кузьму, викидав його манаття, оселився в меншій кімнаті, в хатині. Але з бабою вони так і залишилися чужими. Коли я до них приходила, кругла червонолиця Настя завжди сварилася, брязкала посудом, нападала на діда. Він мовби її й не чув, мовчки мене чимось пригощав, мовчки лягав у своїй хатині відпочити і все зітхав. Рано-вранці дід ішов до млина, і коли там щось не ладилося, похмуро сідав на сходині, невидючими очима дивився вдалину. Я подумала, що, мабуть, в усіх дідових бідах був винен той, хто звався держава.

— Ось ми з татом поїдемо до держави, хай тільки грязюка спаде. Я вже з ним побалакаю, знайте, — нахвалявся старому на втіху.

Минали роки за роками, ми все їздили і їздили в хутір. (Хуторищем ніхто його не звав). Спочатку там лишалися сараї та погребі, навесні біло цвіли сади, немовби своїм цвітом закликали господарів: ми цвітемо для вас, а ви нас покинули. Ми ходили і їздили туди часто — то накопати пролісків та рясту, то зібрати яблука, груші й сливи, то по опеньки, то по кислочки.

Або — по нехворощ. На підгір'ях навколо хутора росли високі та густі стебла віників. Звідси і його назва. Хуторяни завжди нарубували гори цього добра, підвішували на горищах. Нехворощ була гілляста, пахла гіркувато-полинно, аж до весни. Віники в'язали багаті, товсті, тут їх називали панськими. Нехворощю обставляли хати, щоб їх не так оббивали дощ і сніг, щоб не нападала мишва. Всі хутірські хати пахли нехворощю, пахли валянки, куфайки, бо нею обмітали сніг. І цей запах дитинства назавжди поєднався в мене із запахом дому.

Хуторяни посилали й дітей по нехворощ. Часом приїздили горщечники або заготовачі, віники вимінювали на сіль, глечики, дратву, мило, стрічки. За звичкою хуторяни возили нехворощ у село велосипедами. Їхні хати з отим гірким запахом всі, як одна, будувалися вікнами до Босої гори. З тієї гори вже видно було хутір.

...Приходили хуторяни на свою землю і просто посидіти, ввібрати в себе дух лісу. Ставили велосипеди на місці колишнього двору, ішли вниз до бурчака напитися та набрати води. Бурчак тихенько дзюркотів, немов робив свою вічну роботу, ми не знали, як він починався, бо там була густина й провалля. Але той бурчак був як серцевина хутора, всі колись брали з нього воду, любили сидіти на крутих розмивах і дивитися, як він живе. Над бурчаком лежала черемха, ми переходили нею, наче кладкою, вона здригалася, а потім застигала у своїй непорушній красі. Хтозна, звідки в неї була сила цвісти, коріння лежало вивернуте, стовбур потріскався. Навесні я бігала подивитися, чи деревина ожила, черемха довго не зеленіла. Гладила шорстке стебло, розповідала їй, що вже пора прокидатися, притулялася до неї щокою. Потім народжувався жовтуватий липкий листочок, мов крило метелика, а такий радісний і жаданий!

Я бігла на пагорб, до хати, гукала бабусю й розповідала про те диво. Тоді ми чомусь думали: коли черемха ожила, вже настала весна.

Над хутором стояв легкий гіркуватий аромат нехворощі, яка росла всюди, там жив ледь чутний шум лісу. То заєць пролетить низько над

торішнім листям, струшуючи пилок із ліщини. То спурхне пташка з осики — "хр-р-р!". То гадюка виповзає з провалля, худа і виснажена, зозла повисне на пеньку й зашипить.

Хати в хуторі ніколи не замикалися. Двори городилися латами й лісами. Люди жили, як одна родина, ділилися молоком, м'ясом, яйцями, реманентом. У нас біля сараю стояла ступа, з кінця літа і до пізньої осені приходили хуторяни товкти просо або мак.

Коли хутірських дітей запитували, де село, вони показували на всі боки. Справді, села були скрізь, хутір тільки один. Вийдеш з Іванківець на Босу гору, дорога то в яр, то на пагорб. А там уже видно розвалисту вербу, за якою приховалася дорога направо, попід ярком. То — на хутір.

Окремо від інших, в самому лісі тулилася хата Андрія та Лукії. Андрій був хутірський, привів у дім молоду білу, як борошно, Мілінку, теж хутірську, але незабаром вона померла з нелюбові. Люди так і казали: покинула Мілінка Андрія, бо не любив. Замість неї Андрій привів Лукію з села. Вона була висока й така худа, що видно було череп і вилиці.

Всі хуторяни — шептуни й знахарі, Андрієві казали, мов, не веди молодої до сороковин, Мілінка не пустить. А він привів. Як почали вони з Лукією ходити до вінчання, ходили з весни й до літа, так і не обвінчалися. То священник захворіє, то підвода згори перекинеться, віз обламається, то метрики забудуть. Жили невінчані.

Лукія була невдатна, не вміла ні долівку примазати, ні біло попрасти. Хату довела, наче клуня зробилася. Бригадир її на роботу не кликав, бо тільки кіньми й могла править, а до того ж, щовесни була вагітна, а на зиму народжувала дитинку.

Перше немовля Лукія втопила. У них колодязь біля хати стояв, зруб лісяний. Жінка вдосвіта вийшла по мерзлій землюці, схилилася до води. А до хати повернулася вже без дитини, накинулася на Андрія: твоя

борошняна Мілінка дитину одняла. Погукала і руки з колодязя простягає, просить, дай потримати.

За другою дитиною Лукію мати забрали в село, аж доки маля не побігло. Тоді Андрій поїхав підводою й привіз жінку додому. І ось Митруня зник з дому. Андрій заявив у міліцію, приїхало двоє верхи, перетрясли весь хутір, подумали на циган, що ті вкрали. Але ж уся хутірська малеча росла в бур'янах і на дорозі в пилюці, ніхто ніде не дівався. А тут таке. Поїхали ті, а через кілька днів маля знайшли в колодязі, сплигло наверх, біла сорочечка вгору здулася.

Той колодязь закидали землею і вгорі затоптали. Народилося в них ще дві лукійки, лобаті та довгі, почали рости. Так Мілінка все поза хатою ночами голосить, Андрія гукає. Андрій як здурів, десь його носить лісами та полями, прийде обідраний, очі запалені, води не нап'ється. Сваряться на весь хутір, горланять, Лукія гукає людей, щоб допомогли чоловіка стримати:

— Гой, гой, завертай його на гору! — править.

Хутір годував лукійок, Лукія до села внадилася. Побуде в матері днів зо два, а потім іде до хутора, за нею скрізь по дорозі обгортки з цукерок валяються.

Тихі хуторяни дивувалися й сумували, не було в їхніх душах того, щоб пояснити чи зрозуміти, що коїться в Андрієвій хаті. Але ображена Мілінка не йшла їм із думки. Старіші казали, що треба церковку ставити, хоч маленьку, як сито завбільшки, щоб там її душа заспокоїлася.

Але тут кинули укрупнення, лишилися від хутора повалені димарі та обгурені погребі. Один-єдиний колодязь у Клочків дивився в небо чорним оком глибини.

Хуторянам не дали в селі однієї вулиці. Голова сільради сказав: де буде місце, там і осядуть. Рудий Василь і Йван Онисович побудувалися на Запашці, Федір Неліпа і Петро Сергушко під горою, Кравченки — на Пісках, Любченко — на мочарах, а ми оселилися біля Удаю. Решта виїхали в далекі світи, до родичів і вже по тому їх ніхто ніколи не бачив. Хуторян недолюблювали за мовчазну, тиху вдачу, за те, що вони все вміли своїми руками, що трималися осторонь і дружби ні з ким не водили.

Вони важко приживалися на новому місці. Часом зустрічалися біля Нехворощі, соромилися одне одного, свого смутку і своєї неприкаяності, не дивилися одне одному в очі і пояснювали, що приїхали "одкопати калини" або "жінка послала лика надрати". Я бачила, як дядько Василь крадькома гатив греблю, коли прорвало ставок, а дядько Петро ліпив заліп на своєму глиняному хлівці, вкритому соломкою. Той хлівець стояв ще років десять, відколи опустів хутір. Усе вже зрівняли з землею, а хлівець ховався за деревами та виглядав, коли дядько Петро приїде лісникувати. Дядько ховав туди коня від оводів, а сам ішов напиться з бурчака.

Колись я сиділа під яблунею, а він збігав з відром униз, ще не старий. Мабуть, дядькові на мить здалося, що на пагорбі стоїть хата, гуде вулик, мліє картоплиння проти сонця і наливаються груші-мушкатки. Він так весело біг, мовби за ним стояв цілий хутір, живий-живісінький.

На мене упав всесвітній смуток: бачила й переорані хати, і дядька під горою, який біг і наспівував. (То була тільки мить, він уявив, що хутір знову живий.) Мовби дві обрізані фотографії, приліплені одна до однієї. Тоді я вперше подумала, що людина, яка втратила свій перший дім, ніколи не буде по-справжньому щаслива.

Бо дім — то не лише гніздо, а точка, з якої ти бачиш Всесвіт і звідки Всесвіт сприймає тебе.

Ти такий на Землі, яким зростила ця перша хатина, засліплена золотом досвітнього сонця. Ти так ітимеш, як ішов твій перший годинник з круглим маятником, як з тобою гомоніли дерева крізь шибку, рано-навесні, викидаючи темно-червоні пуп'янки. Так будеш світитися, як світився твій перший сповиток, вибілений дощовою водою. Ти матимеш стільки сили, як ці стіни, що схиляються над колискою.

Тому треба берегти свою першу хату. Кожне житло щось залишає людині — мудрість і спокій, доброту і відданість. І кожному житлу людина залишає частинку себе.

Глава двадцята — український Ленінград

Другого ранку Савка вже сидів за столом поруч з огрядною жінкою, яка підливала йому чаю і підсувала грудковий цукор. Здавалося, він вперше пізнав, як це зустрічати ранок у теплій кімнаті. Він намагався брати меншу грудку, а рука сама тяглася до більшої. Його вчили змалку приховувати почуття, нотаріус не гладив по голові, а мати любила крадькома. Біля відкритих дверей грубки вона тримала його на колінах, цілувала нагріту полум'ям голову і притискала до грудей, мовби хотіла, щоб він запам'ятав назавжди її любов.

Савка був загартований, на прихильність людей, з якими зустрічався, особливо не розраховував. Розуміння йому вистачало.

Але він здоровився, стомився від чужих і так хворобливо тужив за домом, що часом зривався з місця і біг з-перед людських очей. Це відчуття було з ним усе життя. Він завжди пам'ятав, звідки він і де його рідний поріг.

Жінку звали Горпина Матвіївна, вона теж була родом з Полтавщини, а до Ленінграда переїхала ще до війни, — там служив її чоловік. Горпина Матвіївна пережила блокаду, показувала Савці, по якому шматочку хліба їм давали на день. З присвистом дихаючи через непомірну повноту, жінка

дивилася за вікно і весь час розповідала про бомбардування, про те, як ховала хлібну картку, а потім забувала, де її поклала, і довго розпачливо шукала. Говорила вона без інтонації, як говорять про те, що вже вицвіло на сторінках пам'яті. При цьому відламувала по крихті хліба і жувала її, дивлячись за вікно, де ливма лив дощ, розбиваючи решту снігу. На її обличчі раз по раз прослизали сліди не згаслої насолоди — вона смакувала хліб.

— А ти звідки будеш? — вже втретє розпитувала Савку одне й те ж.

— Я з Ніжина, може, чули таке місто?

— Ах, да, Ніжин, Ніжин.

— А скільки тобі років, шістнадцять, вісімнадцять?

— П'ятнадцять. Метрику показати? — схопився з місця і став шарити по кишенях.

— Немає в тебе метрики, — просвистала Горпина Матвіївна. — Можеш не вихвачуватися.

Вона завсміхалася, куточки губів піднялися вгору, як у справжнього веселуна.

Савка нахилився і промовчав. Було чути, як по шибці шурхотить дощ із снігом. Запала мовчанка. За якусь хвилину Горпина Матвіївна знову розповідала йому про блокаду.

— У нас був кіт Мурзик, дебелий, чорний, днями сидів на підвіконні і виглядав мене з роботи. Одного разу я забула сховати хліб, залишила на столі денну пайку. Згадала вже, як ішла з роботи, думаю, з'їв і забувся про скибку. Приходжу, — хліб не торканий, а Мурзик сидить на стільці, невідривно дивиться на шматок і плаче. Можеш уявити?

Кімната Горпини Матвіївни виходила вікнами на Макіївський майдан, там метушилися якісь люди, зупинялися машини. Видно було величний собор, що куполами упирався в небо. Хлопцеві захотілося там побувати. Він хотів побачити і Смольний, і Дворцову площу, й Петрів палац, і Ермітаж, і Марсове поле. Про Ленінград йому розповідали різні люди, з якими зустрічався в дорозі, а тепер це місто, схоже на Всесвіт, було перед його очима.

По той бік у невеликому приміщенні з перекошеними дверима розмістився магазин з написом "Булочная". Савці захотілося пересікти майдан і зайти в той магазин. Він навіть уявив, як на полицях розкладені рядами рум'яні сайки, і як вони свіжо пахнуть. За час свого мандрування він навчився приробляти: міг би запропонувати розчистити сходи і біля сходів. Його думки перервала Горпина Матвіївна:

— Саво, учись говорити по-російськи. Коли ми сюди приїхали, я перше-наперше навчилася по-їхньому спілкуватися. Щоб народ тебе прийняв, ти повинен прийняти мову цього народу, розумієш?

Він не чекав од старої заплилої жиром тітки такої настанови.

Хлопець тут же згадав, як учорашня знайома з білою косою говорила йому про Україну, про те, що його земля приїхала до Ленінграду разом з ним. Всі намагаються повчати. Він поки що не знав, як усе це поєднати, але розмова з Горпиною його вже стомила. Він попросився прилягти. Насправді Савка хотів подумати про Рубін. Він кожную вільну хвилину згадував про неї, про піну мережив, за якою ховалося гаряче, мов полум'я тіло, про тверді губи, якими вона його цілувала, мов хотіла закусати до смерті. Він пам'ятав її легке циганське вбрання зі зборочками, її солом'яний запах, такого запаху не мала жодна жінка. Розкуйовджене важке, наче віжки, волосся. Савка затулив очі і раптом різко сів і схопився за голову.

Він згадав, як добирався сюди трамвайчиком, як пересідав з одного на інший, як за вікном диміли труби, здіймалися будинки, вежі церков, мости. Він уперше зрозумів, яке гігантське те місто, куди він приїхав, зрозумів, що знайти Рубін у Ленінграді неможливо. Вперше за час поневірянь ним оволодівала нестримна злість. Він ненавидів себе за те, що так безглуздо втратив цю жінку, ненавидів господарку квартири, яка згодилася його прихистити тому, що він з України, ненавидів цілий світ, який здавався пустим тому, що на серці в нього була пуста.

— Рубін, ти чуєш? Не буде мені без тебе ні сонця, ні весни, ні життя. Я помру, Рубін!

Савці навіть здалося, що в нього не було іншого минулого, тільки те, що пов'язане з циганкою. Наплакавшись, він заснув, немов провалився. Рубін приснилася в зеленій сукні з маками, мов іде до нього через майдан, повз булочну, в якій він підмітає підлогу. Савка хоче вийти до неї, але двері зачинені, не піддаються, він метається з кутка в куток, кричить, але його ніхто не чує.

Прокинувся він від власного голосу. Над ним стояла Горпина Матвіївна, помовчала, а потім мовила:

— Саво, мабуть, вона тобі добре голову засрала, ця сучка.

— Як ви знаєте, про кого ви?

— Про неї, ти все кликав її уві сні. Циганка?

— Яка вам різниця? От яка вам різниця, не все одно?

— Скільки їй років, сказала? Ти хоч знаєш, що вони у тринадцять-чотирнадцять уже заміжні, а в сімнадцять мають купу дітей? Що вони тільки крадуть і дурять, знаєш?

Савка схопився, одягнувся і вибіг з квартири. Йому здалося, що, розмовляючи з Горпиною, він зраджував Рубін.

Глава двадцять друга: втеча

На небі ще мигтіли зірки, мов діаманти, і стояв ризкою молодий місяць. А вже світало. Я йшла сонними вулицями, вдихаючи дух неторканого снігу і вітру з високих дерев. Свистала вдалині перша київська електричка, у вікнах запалювали світло. У сквері біля театру купалися синички, збиваючи снігову пилюку.

На розі Жовтневої ще було відчинене нічне кафе "Магія". Бармен розчищав сніг, за високими дверима приглушено грала музика. Я замовила зелений чай з лимоном і фісташками, сіла біля вікна, як у минулому, коли ще жила у квартирі. І душа була на місці. Навпроти на стіні висіло дзеркало у різьбленій оправі, подивилася на себе вперше за останній місяць. На мені було фіолетове пальто з коміром сріблястої лисиці, біла в'язана шапка. Сіла за столик, не роздягнувшись, із дзеркала на мене дивилася інша людина — бліда жінка з високими бровами і темними очима. При неяскравому світлі кольору очей не видно було, я здалася собі не замученою і не виснаженою. Із транзистора звучала пісня Сольвейг, я вдячна була барменові, який шурхотів лопатою, ні про що не запитуючи.

А потім щось на мене найшло, вперше за кілька місяців розплакалась. Добре, що ніхто цього не бачив: мені стало жаль свого невлаштованого життя. Жаль, що я так і не навчилася зберігати те, що діставалося такими зусиллями. Хоча б та квартира. Все життя тулилася по чужих кутках, і ось одного разу, десять років тому, керівництво спілки журналістів провело анкету про побутові умови свого районного членства. Виявилося, що я безхатня. По дорозі з Полтави до Києва керівництво спілки заїздить у наш райцентр, веде мову з адміністрацією. На той час район продавав бетонні плити колишнього військового аеродрому. На клопотання спілки сесія райради виділила шістдесят плит для редакції, начебто на придбання житла для мене.

Що тут почалося! Редактор з головою райдержадміністрації вже подумки розподілили ті плити, розіпхали по кишенях гроші. Проте знайшлися й інші люди. Голова райради Харченко Володимир повторно виніс питання на сесію. Депутати одноголосно проголосували — плити виділити окремо, на житло для журналістки. Директор аеродрому Бибик Олексій зателефонував через день, уночі.

Вийшов з машини, передав целофановий пакет з грошима:

— Послухай і зроби точно так. У тебе є лише цей тиждень, щоб купити квартиру й переїхати.

— Як вам дякувати? Візьміть! — поривалася дати йому кілька купюр.

— Ти збожеволіла? Це квартира!

Я притисла гроші до себе й побігла. Кажуть, якщо людині щось судилося, то все вийде. За день знайшла житло в центрі міста. Хоча, вигляд у тієї квартири був жалюгідний — стіни в дірках, шпалери обідрані, вхідні двері падали з одвірками на руки. Крім того, комунальна заборгованість. Наступного дня оформляли документи у нотаріуса, щоправда, згодом виявилось: нотаріус не мав права практикувати. Все довелося робити по-новому. А на третій день, на Пречисту, ліпив несусвітній дощ, я переїздила до свого помешкання. Гроші передавала господарям на вулиці, там же, на спині одного з вантажників, мені написали розписку про отримання. Ні до того, ні після не бачила такої великої суми — три тисячі доларів.

Наступного тижня, як і пророкував Бибик, мене викликали до суду і задали тільки одне запитання — де гроші за плити? Я показала документи на житло.

Щасливішою не була ні до, ні після. Хрущоба на дві кімнати загальною площею двадцять шість квадратних метрів. Двадцять шість!

Сантехніка прогнила, колонка не працювала, двері на ніч доводилося підпирати шваброю. Але то було перше моє житло.

Згадуючи минуле, розумію: тоді, в дев'яностих, на початку Незалежності, це було ще можливо. Ще за інерцією рухався маховик економіки, райгазета друкувала таблиці показників промислових і сільгосппідприємств. Усе вже хилиталося, але ще не падало.

На radoщах навіть не подякувала тим, хто відстояв тоді моє право на житло. Мені стало легко і вільно, мовби народилася заново і бачила вперше березові коси за балконом.

І от тепер, через десять років, сиджу в кафе "Магія" по вулиці Жовтневій, дивлюся за шибку, де розцвітає ранок. І в мене знову нічого немає. Мої речі лежать на вулиці Свободи, в руїні, яка майже не замикається, ноутбук стоїть біля вікна, завішаного ковдрою. В тій руїні живеться так, як живуть народи Півночі у наметах. Можна розтопити камін, погріти біля нього руки, можна попросити білизну дощовою водою, можна вмитися над великим старовинним мідним тазом. Можна кип'ятильником нагріти кави.

Усвідомлюю, що ніколи не дам ладу своєму замку. Скільки б не економила, скільки б не залазила в кредити, не позичала грошей, мені не під силу навіть замінити дах. Я порахувала, потрібно, як мінімум, сто п'ятдесят шиферин, а кожна шиферина коштує п'ятдесят гривень. Ще потрібні куточки, зливні труби, оплата майстрам. Ні, це неможливо!

Кафе зачиняється. Виходжу з тихої зали, де лежать на столах перевернуті стільці, мов убиті птахи на високих берегах. Знову в дзеркалі бачу відображення — продовгувате бліде обличчя з високими бровами. Але тепер і це обличчя здається чужим.

На вулиці вже пахне їжею, у відчинені квартирки долітає смак тушкованої картоплі з м'ясом, смаженої цибулі, яєчні. Місто за високими

вікнами в тепло збирається на роботу. Ніколи не любила готувати, простоювати над плитою, але в мене є одна блакитна каструлька з чорними вушками, у ній чомусь все виходить смачне. Подумала: от би зараз наліпити вареників з маком або з сиром, намастити медом чи сметаною.

— Доброго ранку, пані журналістко!

— Та доброго, — відповідаю знехотя. Не люблю, коли хтось зупиняє думки. А тут ще назустріч — Зазора. Його приземиста постать з портфелем іде, розхитуючись, як судно на хвилях.

— Сподіваюся, ви ще не забули, де працюєте? Закінчується зима, а вас усе немає.

— Завтра буду.

— Будьте... ласкаві.

Не люблю, коли він запобігливо чемний і непохитний, як стратостат. Уявляю, як його рве зсередини, що мене так довго немає. У колективі десяток людей, кожен має теліпати руками й ногами, щоб наша газетка вижила, щоб ті копійки, які нам держава платить, ми відробили. Фізично відчуваю його зневагу, майже ненависть. Сьогодні що — вівторок? Значить поскакав до адміністрації на летучку. В редакції газетний день, запарка. Якби була я, то шеф би так не поспішав. Кроків за десять він виймає носовика, як простирадло, дружина йому шиє їх удома, розправляє на всю ширину. Він так завжди робить, коли хоче показати, як спітнів і як йому зле. Все, треба йти на роботу.

Майже пробігаю квартал, думаю, як потрапити в будинок через такий високий сніг. Ослаблені легені запалилися, глибокий сухий кашель не дає дихнути. Де ж це снігова лопата, мабуть, в кочегарці. Аж ось завертаю за ріг вулиці і бачу, що стежка прокидана від самих воріт і до

крилечка. Біля кочегарки припорошений слід від вантажівки і величезна купа розпиляних кругляків дров. Оце новина! Невже мій квартирант не перетворився на втікача і намагається боротися? З труби, що виведена до кватирки його кімнати, в'ється синюватий димок. Так ми ще й опалюємо!

Роздумувати знову про те, що змушує цього чоловіка жити в руїні, мені ніколи. Тим більше, що його немає вдома. Відмикаю двері, піднімаюся сходами вгору. Біля дверей кімнати лежить гора нарубаних дров. Моє житло нахололо, майже льодяне. Вмикаю обігрівач, розпалюю камін, починаю збиратися на роботу.

Глава двадцять третя: всі дівчата виходять заміж

Хутір прокидався рано. Лісяні обвальковані глиною хати вистигали. Треба було опалювати. Коли випадав глибокий сніг і до скірт із соломкою не добредеш, розпалювали в печах нехворощ. Горіло, аж тріщало. Зверху клали сируватий хмиз, вогонь пожадливо накидався на нього, як звір на здобич. Тягнувся сіруватий димок. Дехто збирався на роботу в село, школярі, а з ними й дорослі виходили о сьомій ранку. Мороз — не мороз, завірюха чи сніг до пояса, попереду хтось із чоловіків ішов у битих валянках і робив слід. За ним рухалися решта. Дорога то піднімалася на пагорби, то тікала вниз. По обидва боки було поле, а за ним — ліси. На пагорбах вітер здимав сніг, іти було легше. Як правило, всі шість кілометрів мовчали, щоб не хапати морозного вітру. Інколи виходили вовки і стояли поодаль, хуторяни їх не боялися. Між ними і звірами була мовчазна угода: і ті, й інші жили окремим життям, не завдаючи одне одному шкоди. Недарма ж хуторян прозивали чаклунами й звалювали на них біди. Чи посушливе літо, чи падає худоба, чи вимокло сіно — все через тих хуторян, бодай їм було пусто.

Начальство полюбляло нехворощан за покірність. Все, що було в погребях — бочки з медом, солониною, грибами, — а ще ямки із мороженими в'юнами, горщики з молозивом, запеченими сливами ішло на пригощання уповноважених. Хуторяни гнали самогонку, наливали

калюжку на лаву й запалювали, чи горітиме. У хатах завішували вікна, обмазували тістом чавуни з брагою, говорили пошепки. Брали самогонку, доки горіла, настоювали на зубрівці. Як тільки на дорозі з'являлася бричка, запряжена білою кобилою, хуторяни, без того худі й жилаві, зменшувалися, схиляли голови, думали, як цього разу догодити начальству, що йому піднести і чим його здивувати.

А тим часом голова колгоспу не дозволяв їм орати городи кіньми, бо коней навесні мало й вони вироблені, рубати сухостій на дрова. Опалювали тільки соломою й хмизом. Солому вночі крали зі скирт, приносили додому разом з льодом, а хмиз тягали з лісу, по снігу.

Мені назавжди запам'ятаються ранки. В печі розгорається солома, пахне димком, на столі блимає гасова лампа. Бабуся ставить у горняті картоплю, тоненько кришить мерзле сало й цибулю. За якусь часину на всю хату пахне засмажка, так пахне, що всидіти за теплим коминем неможливо. Злажу на припічок, а там холодно.

— Ти ще поспи, хай снідають тато й мама та Вова. Їм у село йти, — каже бабуся.

— Нічого, нічого, всі помістимося, — усміхається тато.

Загортає мене в рядно, саджає біля себе на лавці. Кожен чистить собі гарячу картоплину, потім вмокає в засмажку і їсть із квашеною капустою. Перед тим, як піти, батько несе мене на припічок, я заскакую на піч. На комині умліває кваша. Засуваю палець у горщик, щоб покуштувати. Ненароком горщик перекидається і падає на черінь, укриту солдатською ковдрою.

— Бабусю, вас не було в хаті, а тут таке трапилося! З отієї занавіски, що біля печі, зліз вишитий гном. Я сама бачила, стрибнув на комин і перекинув квашу. Тепер тут усе розлите.

— І в кого ти таке вродилося? — сміється бабуся. — Треба спитати, може десь брехунів приймають?

Коли бабуся виходить, я злажу з печі і прошу вибачення у гнома, вишитого на занавісці. Гном підморгує мені, під ним хитається грибок-мухомор. Ми базікаємо про се-те, мов нічого й не трапилося.

Коли підбилося вгору сонце, приходить Ніна, дочка Рудого Василя. Ніна принесла з собою нитки й гачок, перезнімає з рушника мереживо. Рушник висить над іконами, Ніна стоїть на табуретці, раз по раз дивиться на візерунок і крутить гачком. Як нудно!

— Ніно, а навіщо заміж виходять? — запитую.

— Бо всі дівчата повинні виходить заміж.

— І я теж?

— Як виростеш.

Перспектива готувати скриню, в'язати мереживо і вишивати мене засмучує.

— А якщо я буду ось така? — накопилью губи й настовбурчую вуха, — теж вийду заміж?

— Усі виходять.

Згадую Лукію, у неї зуби, наче кілки, а справді, вийшла ж. Іще Андрієм як попирає.

— А ти за кого йтимеш?

— Хто посватає. У мене ще рушників не вистачає.

— Так візьми в нас, у бабусі багато.

— Не можна, люди засміють. Треба неодмінно свої рушники, п'ятнадцять або двадцять. Іще двоє простирадл, дві скатерки, килимок на стіну, домоткані доріжки.

Бідна, бідна Ніна. У неї все обличчя в ластовинні, наче горобцями побите. Косичка руда, кучерява й коротка, на кінці закручена, схожа на поросячий хвіст. Руки теж у ластовинні.

Я дивилася, як Ніна пильнує біля візерунка, дівчина надовго замовкла, немов блукала вже у своєму недалекому заміжжі. Раз по раз її очі зникали за вікном, а руки все крутили й крутили нитки. Тоді ми ще не знали про укрупнення, про те, що незабаром залишимо свій хутір, розлетимося по світах, і вже, може, й не побачимося. Ніна спочатку виїде до села, ніхто її так і не посватає. Тоді вона візьме торбинку з харчами й рушить у Крим, начебто до брата, який служив в армії, і залишиться там працювати на виноградниках.

Батько з матір'ю, чужі-чужісінькі в селі, довго чекатимуть дітей з далекого Криму. Я й зараз бачу, як вони обоє малі і в драних куфайках когось виглядають біля перелазу.

Ніна приїде спродуватися у чорному, як блискавка, пальті. Люди заходитимуть і братимуть, кому що треба — ночви, табуретку, тарілки. Вона стоятиме біля порогу і казатиме — "ето рубль", "ето троячка", "ето даром". Рушники пішли разом зі скринєю. Сусіди потім гудили, що квіточки вишиті дрібно, такі візерунки годяться хіба на торбинки. А куди поділося те мереживо, яке вона плела в нашій хаті при холодному сонці, — не знаю. Тільки, мабуть, наречений їй не зустрівся.

Хуторяни так і залишилися в селі чужими. За два десятиліття їхні хати спустіли, уже нехворощю там не пахло. На стінах лишилися поруділі чорно-білі фотографії. На одній, пам'ятаю, вони сидять усі разом на траві. Біля них розстелене полотно зі скупими наїдками і пляшкою наливки. Дівчатка у вінках зі стрічками, жінки низько запнені. Чоловіки й хлопчаки в картузах і піджаках. Всі обличчя напружені, суворі. Вони знали: фотографія піде у вічність і хотіли виглядати достойно.

Хуторяни незабаром вимерли, так і не знайшовши домівки на новому місці. За ними обвалилися їхні сільські хати, немовби відчували, що в них уже ніхто й ніколи більше не житиме.

Глава двадцять п'ята — привид Монферрана

Горпина знайшла для Савки метрику померлого родича. Тепер за документами йому було шістнадцять років, його звали Сергій Леонідович Семенов. Вона ж допомогла йому влаштуватися на завод імені Кірова учнем.

Після навчання тинявся містом, сподіваючись зустріти Рубін, яка ввижалася на кожному кроці, мов примара. Він ішов, похнюпивши голову, потім біг, чиргаючи розрізаною халівкою чобота, гукав її. Оглядалися перехожі, сміялися незнайомі жінки. Ввечері він заходив до квартири, наче тяжко поранений, що стік кров'ю. Засинав хворобливим сном, час від часу скрикував або стогнав. Горпина жаліла його, думала, що від поневірянь та голоду він заслаб на сухоти, а тому діставала собачий жир, топила його і давала пити з молоком.

Щосуботи до неї приходили на досвітки українки, закинені війною до Ленінграда, приносили скупі наїдки — борошно, суху солону рибу з Північних морів, якою приторговували моряки, коржики, випечені на смальці. Починалося довге чаювання, спогади і сльози. Савка зумисне йшов із дому, бо ці українки здавалися йому несправжніми, хоч і спілкувалися північною говіркою, хоч і вишивали та пряли. Вони

пам'ятали, як було до війни, як в'язали снопи, саджали тютюн, орали кіньми.

Але вони не знали, якою стала Україна на початку шістдесятих, яка техніка тепер на полях, які будинки спорудили. Він і собі не зізнавався, але тікав не тому, що його дратували ці посиденьки. Коли жінки починали співати, щось у ньому піднімалося, як ураган, а потім тонко скімлило. Він боявся сам себе, боявся, що, не попрощавшись, візьме ціпок, як древні мандрівники, і рушить пішки додому. Він уже готовий був через півсвіту податися туди, де голодував, терпів приниження, кулаки, страх і відчай. Але були ще спогади про Вола, вчителя праці з патронату, який затягав до себе в майстерню і бив цеглиною, захованою у валянок; про те, як він ледве вибрався на волю, як він мерз у товарному поїзді, спогади про Рубін.

Після тих побоїв вихованці хворіли тижнями, дехто навіть помирав, але лікар писав те, що годиться, нещасного ховали на патронатському кладовищі й забували про нього.

Упродовж довгих місяців хлопець відгонив думки про батька. Коли нотаріус поставав перед очима в сірому пальті, Савка кудись біг або шукав якоїсь роботи. Батько інколи снівся, як заходив у хату, сідав біля столу, склавши великі довгі руки біля тарілки, а мати метушилася, збирала поїсти, щоб його не сердити. Савку й досі душила образа за те, що його позбавили дитинства й дому. Він хотів би показатися рідним у новому одязі, з грошима й подивитися батькові в очі.

Він не міг слухати українських пісень через матір. "Мамо, мамо, як ви там? Чому ви не шукали мене й не приїздила ні разу в патронат? Я так чекав вас і стільки кликав, що ви не могли не почути. Може, ви хворі, може, вас уже немає?"

Савка думав, що обов'язково повернеться додому, коли знайде Рубін. Він не уявляв без циганки життя. Пам'ятав усе про неї. Її тіло, її одяг, її

солом'яний запах, але обличчя не пам'ятав. Як не намагався відновити в пам'яті образ, не виходило.

Хлопець любив підніматися на колонаду Ісакіївського собору й дивитися із сорокаметрової висоти на Ленінград, що здавався тоді безмежним. Він захоплювався величчю собору, полюбив його ще більше, коли дізнався історію. Під собор забили 10 762 підпори, оскільки місцевість була болотиста. Тут установили колони вагою 114 тонн кожна і висотою 17 метрів. На головний купол потратили близько ста кілограмів золота. Будувався собор майже сто років. Савка годинами простоював біля горельєфу "Воскресіння Христа", роздивлявся фрески і статуї. Там він думав про Україну, розмовляв з матір'ю. Інколи йому снилося, що злітав з колонади на крилах, але, в який бік Україна і куди летіти, не знав.

Його взяли учнем токаря на завод підйомно-транспортного обладнання імені Кірова тому, що Груня не раз навідувалася до начальства, розмахувала партквитком, благала й погрожувала.

Савка-Сергій ходив за майстром, якого всі звали Степановичем, підмітав стружки, протирав деталі, подавав інструменти. Степанович не допускав його до станка, бригада жартома називала Савку сином полку і хохолчиком. Сава розпитував, які машини випускає завод, Степанович залюбки розповідав про підйомники, які йшли у всі кінці Радянського Союзу й за кордон. Багатотонні крани використовувалися на гідроелектростанціях, у шахтах, на будівництві. Найпотужніші на той час могли піднімати до шістдесяти тонн.

Степанович трудився на заводі з часу його заснування, 1931 року, знав усе, але говорив мало і рідко. Його сиве щетинисте волосся піднімало кепку, яка трималася на самій верхівці голови так, ніби ось-ось мала злетіти. Степанович кульгав на праву ногу, дивився з-під лоба і вітався помахом руки, мовби знехотя. Хлопець злився, що майстер не допускав його до верстата, але Степанович як і не чув його, все придивлявся, давав сяку-таку роботу.

В обідню перерву бригада збиралася в кутку цеху, розкладала наїдки. Кожен розповідав якусь незвичайну історію. Савка слухав, затамувавши подих, його чутлива душа сприймала все за чисту монету, а голова намагалася поєднати почуте з життєвим досвідом. Так він дізнався, що автором проекту Ісакиївського собору був французький архітектор Огюст Монферран, якого із заздрощів не злюбили російські архітектори. Француз заповів поховати себе в стінах собору, але його волю не виконали. Вдова архітектора забрала тіло до Франції. З того часу привид Монферрана щоночі блукає в стінах собору, тримаючи підсвічник. Одного разу сторож наткнувся на тінь архітектора й запитав:

— Чому ти тут, що тобі треба?

— А де ж мені бути? — зітхнув Огюст. — Я збудував головний собор не на батьківщині, а в Росії, тепер моє тіло не приймають ні тут, ні там.

Монферран поставив підсвічник поруч біля себе, в повітрі, і він стояв так, як на столі. Привид архітектора плакав.

Савка сидів, не дихаючи, чекав продовження історії і тут хтось сказав:

— А ти, хохолчику, дивись, не дуже язиком метляй, послухав, і забув.

— Я що — не розумію? — злився Сава. — Я що, по-вашому, дитина? І не зв'їть мене хохолчиком, бо теж можу декого назвати!

— Ну не кип'ятись, пора вже тобі братись за серйозне, — примирливо мовив Степанович.

Відтак Сергій Семенов став за токарний верстат. Степанович не картав і не хвалив, тільки в особливих випадках клав руку йому на плече. За клопотанням бригадира хлопцеві виділили місце вгуртожитку.

Він уже не почувався чужим у цьому сірому дощовому місті. Любив ранками сідати в автобус, зустрічати знайомих і вітатися з ними за руку, по-дорослому. Любив обідні часи в бригаді, коли всі жартували, згадували, або кепкували один над одним. Любив заводську їдальню з вазонами і білими занавісками.

Коли отримав першу зарплату, тридцять карбованців, купив собі черевики за останньою модою, із брезентовими боками й шкіряними носами, купив штани такі широкі, що закривали черевики. Вечорами він ходив з товаришами до Неви, дивився на крейсер "Аврора", на сірі хвилі, що накочувалися на сходишки, на чайок, які тривожними криками нагадували про далеке й безповоротне.

Про Рубін він згадував усе рідше, без болю й розпачу. У свої п'ятнадцять хлопець зрозумів, що немає на світі галявин щастя, горе проростає скрізь, де не ступить нога. Сава все ще сподівався зустріти циганку, але вже не страждав, тільки інколи, як бачив на вулиці дівчат у яскравому лахмітті, підходив, давав карбованця чи два й запитував:

— Рубін з Могилева не знаєш?

Він боровся з різкими вихватками свого характеру, учився ладнати з людьми. Зрештою зрозумів, що в цьому житті треба не просто виживати, а дряпатися вгору кам'яними виступами, зриваючись і обдираючи руки до крові. Коли це зрозумів, то вступив до вечірньої школи і засів за підручники.

Бригада часто кепкувала з Сергія. Одного разу йому дали звичайну палицю, обмазали її мастилом і наказали:

— Серьожо, ану збігай до коваля, хай розіб'є і зігне півколом.

Коваль грубо вилаявся і розламав палицю надвоє. Савка схопив розводний ключ, зціпивши зуби підбіг до Степановича. Бригадир тільки осміхнувся:

— Ти що, малий, жартів не розумієш?

У вечірній школі Сава відчув смак до навчання. Захопився читанням, йому подобався сам процес, приносив з бібліотеки товсті томи, ночами сидів у коридорі й читав усе підряд, сторінку за сторінкою.

— Малий, тисни на математику, це зараз головне, інженером станеш,
— радив Степанович.

Але хлопець уже визначився, він хотів стати юристом.

Глава двадцять шоста: премія

Зазора сидів у вельветовому кріслі і потирив скроні долонями. На його обличчі проступало страждання. Він із тих, про кого колектив знає все: скільки важить його дружина, де робить педикюр коханка і в кого він лікує свій простатит. Коли я зайшла, колихнулася штора, наче її хтось пхнув. Редактор відчинив холодильник, дістав учорашні бутерброди з шинкою і ввімкнув чайник. Початок несподіваний. Я вже не знала, що й думати — він мав би зараз ганяти мене, як м'яч, витискати всі соки і спонукати до ініціативи. Натомість редактор пригладжує сіре, поділене на пасма волосся, крокує від вікна до столу, що видає його глибокодумність. І каже:

— Тобі... вам... присвоєно обласну журналістську премію "Золоте перо". Вітаю! — подає книжечку, де чорним по білому написано про моє лауреатство.

Я подумала, що нарешті чорна смуга закінчилася, що виповзу з боргів після хвороби і куплю новий диктофон. Цифровий.

— Ми підготували добірку твоїх матеріалів і подали в комісію.

— Які, хто відбирав?

— Переважно, публіцистика. Ти ж аналітик. "Гра в піддавання", "Зірви брехню, неначе п'явку з тіла", "Журналістика пережила інфаркт", "Послухайте, діду Антоне" — сила!

— З мене мого! — вигукую. — Оце так новина!

По обличчю редактора прослизнула тінь. Він заварив пакет дешевого чаю, підсунув мені бутерброди, в яких сир підсохнув і зрадливо піднявся вгору, а шинка посіріла.

— Ти ж знаєш, у країні зараз криза.

— Тобто премія без грошового еквіваленту?

— Не те, щоб зовсім. Трохи виділили, але...

— Але що?

— Бухгалтер тобі пояснить.

На моє запитання бухгалтерка виставила рідкі, як у старої кози, зуби:

— А при чому тут я?

Одне слово, ще до мого приходу редактор ужив усю премію разом із співзасновниками. Я знала, що в Зазори мораль існує лише теоретично, але, щоб так упасти, треба мати довбню замість голови. Я ніколи не знала, яка в мене зарплата, ніколи не перевіряла відомостей. Отримувала те, що давали, платила за рахунками наперед. У мене був

редакційний ноутбук, а ще — фотоапарат і диктофон. Але тут щось ізсередини здавило. Я круто розвернулася, рвонула двері. В кабінеті редактора клубками валив дим і пахло алкоголем.

— Совість у вас є? Я звернуся до юриста, — задихаючись від диму й образи кинула йому в обличчя.

— Хто б казав про совість, — після паузи з притиском відповів він. — Скільки ви днів цього року працювали і що здали відповідальному секретареві?

— Я хворіла!

— Ви симулянтка!

— У мене є лікарняний. І принаймні, я не краду чужих премій. — Я поклала на стіл заяву про звільнення і сказала, що завтра маю намір принести всю оргтехніку.

— Завтра мене й заступника не буде, ми їдемо робити передплату.

— Але хтось же працюватиме?

Відповіді не почула, але я вже немовби оголосила про початок війни. Другого дня підійшла до інженера, змусила його перевірити техніку й прийняти. Він прийняв списаний три роки тому комп'ютер і диктофон. Фотоапарат числився в бухгалтерії, його взяти відмовились.

Увечері в мене стався серцевий напад, верхній тиск піднявся до 200. Слава розпалила камін, поставила крапельницю й переконувала викликати швидку. Пам'ятаю, як вона дивилася по кімнаті, як рукавичками брала ковану кочережку з трояндою, мою гордість. Як вона жахнулася, коли на прочинену квартирку сіла величезна сова і стріпнула крилами.

У мене так дико боліла голова, що я лежала із закритими очима і просила Бога не посилати мені смерті.

Другого дня вранці понесла в редакцію фотоапарат. Я любила його, як друга. Бувало, сиділа в засідці, чекаючи героя статті, котрий не хотів себе виставляти. Фотоапарат замерзав. Я тулила його до самого тіла, просила постаратися, а потім виймала й блискавично клацала. Виходило. Інколи в дорозі сідали акумулятори, але фотик з доброго дива таки вмикався, давав спалах. Ми з ним пройшли сотні кілометрів, відзняли тисячі сюжетів. Прощавай, любий друже, прощавай! Бухгалтерка подивилася на фотоапарат, але від її руки він не вмикався. Я продемонструвала техніку в роботі. Стара коза наказала принести інструкцію. Біжу додому, подаю їй інструкцію. А де ж футляр, просторікує баба, тут мав бути ще футляр. Кажу, футляр був паперовий, він розвалився. Посадова особа наказує таки здати шкіряний, куплений за мої гроші. Я кладу футляр перед нею.

Але ексекції ще не кінець. Мене кличуть в редакторський кабінет, там зібрані завідувачі відділами.

— Так от, — каже Зазора, — ми зібралися, щоб вирішити питання з журналісткою, яка поводить себе аморально. Кричала тут мені, будьте всі на роботі, я принесу техніку, змусила інженера до коліна розписатися. Лякає юристом, ми що це будемо терпіти?

Він по одному піднімав колег і запитував, чи згодні, щоб мене звільнити. Так, ніби я не подавала заяви і мене звільняють за статтею, а не за власним бажанням. Всі сказали "за". Всі.

За кілька хвилин забираю трудову, вигрібаю мотлох зі столу в пакет. І виходжу. Здавалося б, от і скинула з себе ярмо. Але стою на ґаночку, з якого скапує давній сніг, дивлюся в очі весні. І йти мені начебто й нікуди. По тілу пробігає то холод, то жар, зривається дихання й переходить на свист. Добре, що катів у обличчя бачиш лише перед стратою.

Глава двадцять сьома: обличчям до вогню

Тепер я повинна буду виїхати. Як тільки прийму рішення, виконаю необхідні формальності, найму вантажівку. Брат сказав, що його дача в моєму розпорядженні. Тепер кожного разу, коли повертаюся до свого замку, приходить відчуття, ніби вже його залишила. Зупиняюся біля металевої брами, дивлюся на похмурі вікна, флігельок, щоб відсканувати в пам'яті кожну дрібницю. Загадки так і залишаться загадками — картини на горищі, портрет невідомої жінки в передпокої. А ці потріскані рами, які я так і не пофарбувала, ці двері, що скрикують, наче обпечені, коли до них торкаєшся. А моя подруга Сова, що прилітала й сідала на квартиру та стріпувала крилами. А бочки з льодяною водою, які стоять під іржавими ринвами. Якби хоч дати волю сльозам.

Вечорами я розпалюю камін, лягаю до нього обличчям і намагаюся стежити за волосинами вогню. Що ж, злеті і падіння злиті в нас воєдино, і ми не знаємо, де закінчується одне й починається інше. Легко впасти, коли тобі тридцять, а коли за п'ятдесят? Коли ти відома журналістка і начебто шанована людина, а тебе запросто вишвирюють з роботи тільки тому, що насмілилася сказати правду. Зазора креше камінь брехні, прилизався вже й до нової влади.

За синім вікном маленька дівчинка в червоному катається на роликах. Може, то дитинство прийшло мене втішити? Патли вогню розкидає вітер з димаря, і я думаю про те, як чотири місяці тому планувала відбудувати свій замок. Яким я його бачила, як я його любила.

Мене лихоманить, мабуть, вперше зізнаюся собі, що дому так і не знайшла. Переїздила з однієї квартири на іншу, купила цю руїну, бо все чогось шукала. Як та нехворощ, росту в хуторі на сухому пагорбі, а на ораних грядках не приживаюся. Хоча дім людський не на землі, а в душі.

Мені стало жарко, як минулого пекельного літа. Я підійшла до вікна, відчинила квартиру. І тут відчула сильний біль у грудях. Схопилася за

підвіконня, закрутився і захитався світ, занудило, — з рота хлинула кривава піна. І все, темнота, більше нічого.

Потім я лежу на білому простирадлі в білій палаті. Сюди, мабуть, приніс мене квартирант. Он він стоїть у кутку, як зайва річ. Медсестра ладнає крапельницю, лікар рахує пульс. Слава сидить на краєчку ліжка. У них чорні непроникні обличчя, наче мене серед них немає.

— Ви повернете її, повернете? — плаче Слава.

Всі мовчать.

Трохи згодом Славка і квартирант виходять. Я біжу за ними. Славка повертається і вкриває мене, другу, на ліжку.

Вони сідають на дивані в кінці коридору.

— Я навіть не розповів їй про себе, — каже квартирант.

— А треба? — схлипує Славка.

— Той будинок купив для мене батько, коли ще був живий. Хотів, щоб я відкрив нотаріальну контору. У мене є право на власність двадцятирічної давності.

— Знайшли, про що говорити. Вона вистраждала через це.

— Я міг би його викупити.

— Тепер зможете.

Кричу: "Ні, ні, ні! Я ще не дописала повісті про нас з тобою".

Диск лежить біля каміна, там немає лише останньої глави...

А вони й далі сидять, обхопивши коліна зв'язаними руками. Мені легко, нічого не болить, підскакую на одній нозі і, сміючись, злітаю до стелі.

А знаєш, я нікуди не поїду, буду в замку, з тобою. Вийду якимось на сходи у піні блузи та в зборочках зеленої спідниці на високих до неба підборах. Із-за лацкана твого піджака вигляне малюк-душа із сірничину завбільшки. Ти замреш. А я стоятиму відчужена, мов би жоден чоловік ще не наближався до мене.

Глава двадцять восьма...

Опиняюся серед поля, на колишньому хуторі, в оточенні лісів. Збігаю вниз, де прокинувся бурчак, під кіркою льоду виблискує вода. Дерев ще неживі, але назустріч мені скидають галузки. Над бурчаком нависли обвалисті береги, пориті гадюками, торішнє листя ледь пахне грибами. Нахиляюся напитися, і тут чую, як хтось наближається, тріщить гілками й шарудить листям.

— Ти прийшла, — каже батько, — тебе тут ніхто не чекав.

— Тату, де ви?

— Ми всі біля тебе.

Піднімаю голову і бачу: на пагорбі стоїть увесь хутір і тихо гомонить. Чоловіки, — хто в чорній од крові сорочці, хто з порваними жилами і розтерзаною плоттю. Голі жінки, з розметаним волоссям, що затуляють обвугленими руками груди. Коні і корови з проваленими боками, обвислими нутрощами.

Мене охоплює жах, який не може вмістити одне людське тіло.
Пронизує дикий біль.

— Кожен має збудувати свій дім, — каже батько. — І ніколи не питай себе, навіщо живеш на цій землі.